

VISIE

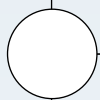
LEERDOELEN

ONDERWIJSINHOUD

AANPAK

VERDER MET SCHOOLONTWIKKELING

IJKPUNTEN VOOR GOED BURGERSCHAPSONDERWIJS 2 VOOR BASISONDERWIJS, GESPECIALISEERD ONDERWIJS EN VOORTGEZET ONDERWIJS

SCHOOLKLIMAAT

RESULTATEN

PROFESSIONALISERING

KWALITEITSZORG

VERBINDING

VISIE

LEERDOELEN

ONDERWIJSINHOUD

AANPAK

INLEIDING

SCHOOLKLIMAAT

RESULTATEN

PROFESSIONALISERING

KWALITEITSZORG

VERBINDING

VERDER MET SCHOOLONTWIKKELING

IJKPUNTEN VOOR GOED BURGERSCHAPSONDERWIJS 2

In 2021 verscheen de publicatie *IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs*. Die uitgave bood scholen een helder kader om hun visie op burgerschap te formuleren, leerdoelen te ontwikkelen en een samenhangend programma op te bouwen. Veel scholen hebben sindsdien met de IJkpunten gewerkt. Zij ontdekten in de praktijk wat goed werkt, waar nieuwe vragen ontstaan en welke keuzes nodig zijn om het burgerschapsonderwijs verder te brengen.

Deze uitgave is een aanvulling op de publicatie uit 2021. Waar de eerste uitgave vooral richting gaf bij de vraag wat goed burgerschapsonderwijs inhoudt en wat voor de ontwikkeling daarvan nodig is, richt deze vervolgpublishatie zich op de ervaringen die daar sindsdien in de praktijk mee zijn opgedaan: hoe ga je er als school concreet mee aan de slag? De ervaringen van scholen vormen daarbij het vertrekpunt. Wat blijkt lastig? Wat helpt juist wél? En hoe kun je geleerde lessen vertalen naar duurzaam en doelgericht burgerschapsonderwijs?

Waarom een vervolg?

Hoewel scholen de afgelopen jaren stappen hebben gezet, laten de ervaringen zien dat ontwikkeling niet vanzelf gaat.¹ Leerdoelen formuleren, een doorlopende leerlijn opbouwen, resultaten volgen en zorgen voor een stevig pedagogisch-didactisch fundament: het vraagt tijd, deskundigheid en schoolbreed eigenaarschap. De wettelijke aanscherping in 2021 heeft meer richting gegeven, maar de uitvoering blijkt voor sommige scholen toch een complexe opgave.

Met *IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs 2* bundelen we daarom praktijkervaringen en nieuwe inzichten. Dit biedt scholen een handreiking om het eigen ontwikkelvermogen verder te versterken.

Hoe deze publicatie is opgebouwd

Net als in de eerdere publicatie vormen de negen IJkpunten de ruggengraat van de tekst. Elk IJkpunt beschrijft een essentieel onderdeel van sterk burgerschapsonderwijs en is op dezelfde manier opgebouwd: **Kenmerken** – de centrale kenmerken van dit aspect van goed burgerschapsonderwijs.

Aandachtspunten – inzichten uit onderzoek en praktijk die helpen valkuilen te herkennen en kansen te benutten

Handelingssuggesties – concrete tips voor uitvoering

Reflecties – korte ervaringen van scholen met het realiseren van het ijkpunt in de praktijk

Wat bieden de IJkpunten?

De IJkpunten zijn geen blauwdruk of voorschrift. Ze bieden wél een samenhangend geheel van bouwstenen die in elke school relevant zijn: van visie en leerdoelen tot resultaten, professionalisering en verbinding met de omgeving.

Ze helpen scholen om:

- Doelgericht en samenhangend te werken;
- Af te stemmen op de eigen leerlingenpopulatie;
- Resultaten in kaart te brengen;
- Schoolbreed draagvlak en eigenaarschap te creëren;
- Wettelijke eisen zichtbaar te maken.

Zo functioneren ze als routekaart voor ontwikkeling en als checklist om te bepalen waar je als school staat.

Over de praktijkvoorbeelden in dit boekje

In deze publicatie zijn praktijkvoorbeelden opgenomen die laten zien hoe scholen in uiteenlopende contexten werken aan onderdelen van de IJkpunten. Deze voorbeelden bieden waardevolle inspiratie, maar zijn niet bedoeld als 'goede praktijken' die één-op-één kunnen worden overgenomen.

Elke school moet steeds een eigen vertaling maken naar de eigen context en ambities; alleen zo is het mogelijk burgerschapsonderwijs te geven dat relevant en effectief is voor de eigen leerlingen en de situatie waarin zij leven.

De voorbeelden zijn bovendien niet evidence-based, maar dienen vooral als herkenbare illustraties en concrete inkleuring van de kern waar de IJkpunten om draaien.

¹ Zie: Inspectie van het Onderwijs (2025). *De Staat van het Onderwijs 2025*.

IJKPUNT 1: VISIE

Onze school heeft een duidelijke visie op burgerschaps-
onderwijs

— ONZE VISIE MAAKT DUIDELIJK
WAARTOE WE LEERLINGEN
WILLEN TOERUSTEN.

— ONZE VISIE LAAT ZIEN WELKE
KEUZES WE MAKEN EN WAAROM.

— ONZE VISIE MAAKT ZICHTBAAR
WELKE SCHOOLCULTUUR WE
NASTREVEN.

— ONZE VISIE VOLDOET AAN
DE WETTELIJKE EISEN.

ONZE VISIE MAAKT DUIDELIJK
WAARTOE WE LEERLINGEN
WILLEN TOERUSTEN.

AANDACHTSPUNTEN

Verschillende aanpakken om tot een goede visie te komen

Er is niet één vaste aanpak om te komen tot een goede visie op burgerschapsonderwijs. Elke school heeft – expliciet of impliciet – een visie op mens en maatschappij, en op onderwijs en leren.

Deze algemene visie kan een goed startpunt zijn: wat betekent zij concreet voor burgerschap? Hoe ziet een ideale samenleving er volgens onze school uit, hoe dragen wij daar met ons onderwijs aan bij, en wat betekent dat voor de sociale en maatschappelijke vorming van leerlingen en voor de inrichting van ons burgerschapsonderwijs?

Sommige scholen richten zich rechtstreeks op hun burgerschapsonderwijs en beschrijven in een document wat zij onder burgerschap verstaan en hoe het vorm krijgt. Andere scholen gebruiken een door bestuur of kwaliteitszorg aangereikt document dat zij aanpassen aan hun eigen situatie. Ook externe deskundigen worden geregeld betrokken om mee te denken of mee te schrijven.

Welke aanpak ook wordt gekozen: een visie heeft pas waarde als die past bij de school. Algemene teksten zijn zelden bruikbaar wanneer ze niet aansluiten bij de eigen leerlingpopulatie en schoolcultuur.

Toets daarom altijd:

- Leidt deze visie tot burgerschapsonderwijs dat in jouw praktijk werkt?
- Houdt de visie rekening met wat burger-

schap in de omgeving waarin leerlingen opgroeien belangrijk maakt?

- Biedt de tekst een doorleefde visie die door het hele team wordt gedragen?

Een frisse blik van buiten

Externe hulp kan nuttig zijn wanneer specifieke expertise ontbreekt of een frisse blik gewenst is. Een externe adviseur kan helpen bij het stellen van de juiste vragen of bij het structureren van het ontwikkelproces. Let daarbij op dat de school eigenaar blijft van de visie. Kennis van buiten moet worden overgedragen en ingebed in de school. Anders verdwijnt de visie naar de achtergrond. Betrek daarom leraren, schoolleiding, ouders, bestuur en leerlingen actief bij het proces en zorg dat de externe adviseur de schoolcontext goed kent.

Formuleer een visie die helpt in het verdere proces

Een bruikbare visie bevat:

- Begrippen die door het team worden begrepen en gedragen;
- Informatie over de sociale, culturele, religieuze en economische achtergrond van de leerlingen;
- Een beschrijving van de maatschappelijke context waarmee de school te maken heeft, inclusief actuele maatschappelijke kwesties en eventuele risico's;
- Een helder beeld van de gewenste kennis, houdingen en vaardigheden die de leerlingen bij het verlaten van de school bereikt moeten hebben;
- Inzicht in wat de school goed doet en waar nog winst te behalen is.

Meerdere aanpakken denkbaar

Voor de ontwikkeling van een visie kunnen verschillende aanpakken worden gevolgd.

Elke route heeft voor- en nadelen:

- Ontwikkelwerk door school: maximale aansluiting bij de cultuur en organisatie van de school, maar tijdsintensief en risico op blinde vlekken.

Externe hulp als versneller

‘Onze school is niet zo groot en we hadden te weinig tijd en mensen om onze visie en leerdoelen voor burgerschap goed uit te werken. Daarom hebben we externe hulp ingeschakeld. De adviseur fungeerde als projectleider, bewaakte de voortgang en hielp ons om concrete stappen te zetten. Het is onze visie, maar met hulp van buiten hebben we die scherp kunnen formuleren en op papier kunnen zetten. We hadden het zelf ook gekund, maar die tijd ontbrak. Als school kun je nu eenmaal niet alles zelf doen.’

[Leraar met extra taken, vmbo]

- Ontwikkelwerk door een externe partij: kost minder tijd en biedt kennis van buiten, maar kan minder goed aansluiten bij de school of onvoldoende draagvlak hebben.
- Gebruik van een modeltekst of een bestaande visie: snel resultaat, maar vaak te algemeen voor de eigen context.

● HANDELINGSSUGGESTIES

- Bepaal eerst waarom je een visie wilt opstellen. Het kan een goede keuze zijn om niet te starten met een visie; vaak volgen leerstof en leerdoelen daar niet vanzelf uit. Voor veel scholen werkt het beter om vanuit de praktijk te beginnen: welke sociale en maatschappelijke vorming geven we al, en hoe bouwen we daarop voort?
- Is een visie gewenst? Kies dan de aanpak die past bij beschikbare tijd, mensen en middelen.

ONZE VISIE LAAT ZIEN WELKE KEUZES WE MAKEN EN WAAROM.

● AANDACHTSPUNTEN

Houd het kort

Een visie leidt niet vanzelf tot leerdoelen of leerstof. Ook mét een visie blijven keuzes nodig. Houd het document daarom beknopt: twee à drie pagina's is vaak voldoende.

Wees concreet

Het doel is een concrete invulling van begrippen en waarden, zodat in de volgende stap leerdoelen, leerstof, pedagogische aanpak en

didactische middelen kunnen worden vastgesteld. De visie is een middel, geen eindpunt. Abstracte begrippen krijgen pas betekenis wanneer ze concreet worden gemaakt met voorbeelden uit de praktijk.

Een visie waarin staat dat de school 'verdraagzaamheid' belangrijk vindt, wordt pas bruikbaar wanneer duidelijk is naar wie leerlingen verdraagzaam moeten zijn en waarom.

Betrek veel geledingen

Kartrekkers kunnen efficiënt werken, maar brengen risico's mee zoals onvoldoende draagvlak of herkenning. Dit vraagt om expliciete planning en betrokkenheid van team, schoolleiding en bestuur. Een visie heeft vooral zin als ze binnen de school bekend is en gedragen wordt.

● HANDELINGSSUGGESTIES

- Stel een klein, divers schrijfgroepje samen waarin ook de schoolleiding meedoet.
- Gebruik bestaande documenten (schoolplan, missie) en vat de kern samen.
- Organiseer een studiedag met gerichte vragen:
 - Wat moeten leerlingen kennen, kunnen en laten zien als ze van school gaan?
 - Waarom vinden we dat belangrijk?
 - Wat hebben we nodig om dat te bereiken?
- Schrijf een samenvattend document dat niet langer is dan strikt nodig en controleer of de inhoud voldoende concreet is.

Begin bij jezelf, niet bij het internet

'We hadden lange tijd geen overkoepelende visie op burgerschapsonderwijs, maar wilden die wel ontwikkelen. We zijn ons gaan verdiepen in het onderwerp: veel lezen, podcasts luisteren, een inspiratiedag bezoeken en goed kijken naar de wettelijke eisen. Daarna zijn we gewoon bij het begin begonnen: we hebben opgeschreven wat we willen bereiken en daaruit onze visie gedestilleerd.

Pas daarna hebben we gekeken welke materialen ons daarbij konden helpen. Er is online zoveel te vinden over burgerschapsonderwijs dat je makkelijk verdrinkt in het aanbod. Het is belangrijk om bij jezelf te beginnen: wat wil je als school en team bereiken? Wat past bij onze doelgroep? Wat gaat al goed en waar willen we vooruitgang boeken?'

[Leraar, gespecialiseerd onderwijs]

Brede vorming als kompas

‘Wij vinden alle aspecten van onderwijs belangrijk. In onze schoolvisie hebben we daarom niet alleen kwalificatie, maar ook subjectificatie en socialisatie (de drieslag van Gert Biesta) als primaire taak opgenomen. Die laatste twee noemen wij samen brede vorming.’

Door brede vorming zo centraal te stellen, ontstaat er duidelijkheid voor iedereen. Het geeft richting aan ons onderwijs en biedt – ook in de dagelijkse praktijk – houvast.’

[Leraar met extra taken, praktijkonderwijs]

ONZE VISIE MAAKT ZICHTBAAR
WELKE SCHOOLCULTUUR WE
NASTREVEN.

AANDACHTSPUNTEN

Maak duidelijk wat je samen onder burgerschap verstaat

Beschrijf in de visie wat je samen onder burgerschap verstaat en hoe dat vorm krijgt in het onderwijs. ‘Samen’ verwijst naar alle geledingen: leraren, ondersteunend personeel, schoolleiding, bestuur, en bij voorkeur ook leerlingen en ouders. Wat bedoelen we precies, wat willen we samen bereiken en waarom?

Daarbij geldt dat het mensen, ook leerlingen, vrij staat om te denken wat zij willen. Burgerschapsonderwijs gaat niet over het voorschrijven van overtuigingen, maar over het expliciteren van de houdingen die de school van belang vindt voor vreedzaam en constructief samenleven, en voor een democratische rechtsstaat. Dat vraagt om helderheid: welke waarden wil de school overdragen, waarom juist deze, en hoe verhoudt dat zich tot de wettelijke opdracht om de basiswaarden van de democratische rechtsstaat te bevorderen?

De visie maakt niet alleen duidelijk wat de school bereiken wil, maar ook hoe dat in het dagelijkse doen en laten van personeel en schoolleiding zichtbaar is. Dat is hét ingrediënt dat de schoolcultuur smaak geeft. Immers, het één zeggen maar het andere doen, ondergraaft het burgerschapsonderwijs. De visie gaat dus ook over hoe je als medewerkers met elkaar omgaat. Voorbeeldgedrag en authenticiteit zijn daar illustraties van.

Ook maakt de visie duidelijk wat de schoolcultuur voor leerlingen en ouders betekent. Wat mogen zij verwachten? En wat vraagt dat van hen? Veiligheid en respect zijn minimaal.

Maar onder meer ook positieve verwachtingen, bevordering van verdraagzaamheid en oog voor anderen horen, net als zelfstandige meningsvorming, bij de schoolcultuur. Dat vraagt ook duidelijkheid en afspraken over hoe leerlingen daaraan bijdragen.

Als leerlingen (of ouders) opvattingen hebben die afwijken van de idealen van de school, kan dat leiden tot spanning. Dat vraagt duidelijkheid en aandacht. Een respectvolle bejegening van anderen hoort daarbij, zodat ook anderen zich veilig en geaccepteerd weten.

Voor onverdraagzaamheid of discriminatie is dus geen ruimte. En onverminderde inzet van de school op de waarden die ze wil overdragen is noodzakelijk. Een duidelijke, concreet gemaakte visie helpt dan veel. Dan is voor iedereen duidelijk waar de school voor staat, en wat ze daarbij van anderen – medewerkers, leerlingen en ouders – verwacht.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Organiseer een bijeenkomst om draagvlak te toetsen:
 - Is de visie duidelijk over de cultuur die de school nastreeft?
 - Herkent iedereen zich in de visie?
 - Zijn alle betrokkenen – medewerkers, leerlingen, ouders en schoolleiding – bereid zich daarvoor in te zetten?
- Schrijf op basis hiervan zo nodig een aangepaste versie van het document.
- Bespreek de visie regelmatig (met leerlingen, met ouders en medewerkers):
 - Bevorder dat de visie bekend is en blijft leven.
 - Geef daarbij ook concrete aandacht aan de schoolcultuur. Zijn de idealen van de school daarin nog zichtbaar?

- Zo nodig: zorg voor actualisering: is aanpassing, aanvulling of andere/verdere concretisering nodig? Gebruik de visie als routekaart (en checklist) voor verdere ontwikkeling.

ONZE VISIE VOLDOET AAN DE WETTELIJKE EISEN

AANDACHTSPUNTEN

Inspectiekader biedt houvast

In het waarderingskader van de Inspectie van het Onderwijs is helder omschreven welke wettelijke eisen gelden voor burgerschap. In navolging van de wet gaat het om onder meer onderwijsaanbod en schoolklimaat.

Bij het wettelijk verplichte aanbod gaat het om ten minste bevordering van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en om de kennis, houdingen en vaardigheden die daarbij van belang zijn. Ook is aandacht nodig voor bevordering van de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn in een pluriforme democratische samenleving.

Het wettelijk verplichte minimum bestaat hier uit de kerndoelen die met burgerschap samenhangen.

De eisen die gelden voor het schoolklimaat gaan over het voorleven van basiswaarden door het personeel van de school, het realiseren van een schoolklimaat waar allen zich veilig en geaccepteerd weten, en het doelgericht en samenhangend aanbieden van situaties waarin leerlingen met basiswaarden kunnen oefenen.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Vaak vragen de volgende punten nog aandacht:
 - De visie wordt weinig concreet - je kunt er nog alle kanten mee op.
 - De visie en/of uitwerking is niet specifiek voor de school of de leerlingen van de school.
 - De doelen worden weinig concreet.
 - De samenhang tussen de onderdelen is niet duidelijk (een overzicht van activiteiten is niet hetzelfde als het sturen op samenhang).
- Je kunt je laten inspireren door bestaande documenten, zoals de conceptkerndoelen (uit 2025), of voorbeelden van leerlijnen of leerplannen die je op internet kunt vinden.
- Voor wie de nieuwe conceptkerndoelen gebruiken wil: let ook op kerndoelen bij andere leergebieden. Ook kerndoelen die niet onder het kopje 'burgerschap' staan kunnen relevant zijn voor burgerschap. Bedenk ook dat het nog om conceptkerndoelen gaat. De huidige kerndoelen gelden tot 2031. De site van de onderwijsinspectie geeft informatie over hoe de inspectie in het toezicht met de oude en nieuwe kerndoelen zal omgaan.
- Neem kennis van de wettelijke burgerschapsopdracht.
- Blijf denken vanuit de situatie van de leerlingen en de school: welke idealen en doelen zijn er?
- Controleer vanuit daar of de wettelijke eisen invulling krijgen. Vaak blijkt dat er al veel is. Je kunt je dan richten op het aanvullen van wat ontbreekt of ontwikkelen van de aanzetten die er al zijn.

IJKPUNT 2: LEERDOELEN

Onze school
heeft concrete
leerdoelen
vastgesteld

IN ONZE LEERDOELEN ZIJN ALLE
ASPECTEN VAN ONZE VISIE OP
BURGERSCHAP UITGEWERKT.

ONZE LEERDOELEN OMVATTEN KENNIS,
HOUDINGEN EN VAARDIGHEDEN.

IN ONZE LEERDOELEN IS AANDACHT VOOR
DE BASISWAARDEN VAN DE DEMOCRATISCHE
RECHTSSTAAT EN VOOR SOCIALE EN MAAT-
SCHAPPELIJKE COMPETENTIES.

ONZE LEERDOELEN ZIJN CONCREET
EN SPECIFIEK.

IN ONZE LEERDOELEN ZIJN ALLE
ASPECTEN VAN ONZE VISIE OP
BURGERSCHAP UITGEWERKT.

○ AANDACHTSPUNTEN

Werk met een set concrete leerdoelen

Het formuleren van concrete leerdoelen blijkt in de praktijk niet altijd eenvoudig. Ze volgen niet vanzelf uit de visie op burgerschap en vragen om een vertaalslag. Leerdoelen maken zichtbaar wat leerlingen moeten leren, en welk niveau van beheersing behaald zou moeten worden. Een leerdoel is concreet als het duidelijk beschrijft wat een leerling zou moeten weten, vinden of kunnen, op zo'n manier dat ook duidelijk is wanneer het leerdoel is bereikt. Vaak is het verstandig om algemene of grote termen te vermijden, en te benoemen om welke elementen het gaat. Zo zal een begrip als democratie vaak te algemeen zijn (tenzij het leerdoel bijvoorbeeld is om een algemene beschrijving te kunnen geven) en is het nuttig concreet te maken wat de leerling precies zou moeten beheersen (bijvoorbeeld meebeslissen bij meerderheid van stemmen of rekening houden met minderheden).

Duidelijke leerdoelen zijn om meerdere redenen belangrijk. Ze maken zichtbaar welke leerstof nodig is, voorkomen overlap en hiaten en zorgen voor een logische opbouw in het curriculum. Alleen als duidelijk is wat leerlingen in een bepaalde fase hebben geleerd, kan daarop verder worden gebouwd. Concrete leerdoelen vormen bovendien de basis voor opbrengstgericht werken: ze maken het mogelijk te beoordelen of het onderwijs de gewenste resultaten oplevert.

Ook bevorderen duidelijke leerdoelen het gesprek binnen de school. Ze helpen het

schoolteam om te verhelderen wat zij onder burgerschap verstaan, waarover overeenstemming bestaat en waar interpretaties uiteenlopen. Zeker bij burgerschapsonderwijs is dat gesprek onmisbaar: het versterkt de gezamenlijke richting en de betrokkenheid van leraren, en voorkomt dat burgerschap een vaag begrip blijft.

○ HANDELINGSSUGGESTIES

Een veelgebruikte werkwijze is de 'van-begin-tot-eind'-aanpak. Je start vanuit de visie van de school: wat verstaan we onder burgerschap en hoe willen we dat terugzien in het onderwijs? Vanuit die basis worden leerdoelen stap voor stap uitgewerkt – van algemeen naar specifiek.

Een systematische werkwijze helpt daarbij:

- Neem de kern van de visie. Bedenk / bespreek wat mogelijke uitwerkingen zijn.
- Ga na of deze aansluiten bij wat vanwege de context van de school, de leefsituatie van leerlingen en de identiteit van de school wenselijk is.
- Controleer of de leerdoelen concreet zijn (is voldoende precies gemaakt wat leerlingen op welk niveau zouden moeten beheersen?).
- Breng samenhang aan in de verdeling van de leerdoelen over de domeinen en leerjaren in het curriculum: is sprake van een logische volgorde, zonder hiaten of onbedoelde overlap? Op deze manier ontstaat een samenhangende opbouw van het curriculum.
- Controleer telkens of de leerdoelen passen bij de maatschappelijke context, de leerlingenpopulatie en de wettelijke eisen (zoals wet en kerndoelen).

Doorlopende leerlijnen voor álle vakken

'Ieder vak en iedere les ademt burgerschap. Onze centrale leerdoelen zijn mensenrechten, democratie en participatie. Op onze school leer je hoe je meedoet in de samenleving en hoe je je daartoe verhoudt – en je oefent dat ook. De school is een oefenplaats.'

We hebben schooleigen vakken voor onze leerdoelen, maar ook voor de andere vakken hebben we leerdoelen uitgewerkt in doorlopende leerlijnen. Zo weten leraren precies wat er van hen wordt verwacht. Het gaat veel verder dan alleen wiskunde of Engels geven: het is een brede vormingsopdracht.'

[Leraar met extra taken, vmbo-tl/mavo]

ONZE LEERDOELEN OMVATTEN KENNIS,
HOUDINGEN EN VAARDIGHEDEN.

AANDACHTSPUNTEN

Voor kennis en vaardigheden is vaak snel duidelijk wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Voor houdingen vraagt dat soms meer toelichting. Dat komt omdat mensen in een vrije samenleving uiteindelijk zelf bepalen wat zij waardevol vinden. Tegelijk is een minimale set waarden onmisbaar om te kunnen samenleven. Denk aan waarden zoals non-discriminatie, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen en persoonlijke autonomie.

De wet verplicht scholen dergelijke waarden – de basiswaarden van de democratische rechtsstaat – actief te bevorderen.

Dit betekent dat leerdoelen dus zowel kennis, vaardigheden én houdingen omvatten. Je zou zelfs kunnen zeggen dat houdingen – de wil om vreedzaam en democratisch samen te leven – de kern van het burgerschapsonderwijs zijn.

HANDELINGSSUGGESTIES

- De thema's waarvoor in elk geval leerdoelen nodig zijn, kun je vinden in de wet en in de kerndoelen. Gebruik die zo nodig om te controleren of er geen belangrijke onderdelen ontbreken.
- Er zijn leerdoelen nodig voor kennis, houdingen en vaardigheden. Ga zo nodig na of die er voor alle belangrijke onderdelen zijn.

IN ONZE LEERDOELEN IS AANDACHT VOOR DE
BASISWAARDEN VAN DE DEMOCRATISCHE
RECHTSSTAAT EN VOOR SOCIALE EN MAAT-
SCHAPPELIJKE COMPETENTIES.

AANDACHTSPUNTEN

Basiswaarden

De basiswaarden vormen het fundament van de democratische rechtsstaat. Bevordering van basiswaarden is een wettelijke verplichting.

ting. De weergegeven basiswaarden van de democratische rechtsstaat zijn geformuleerd door de overheid en zijn “de minimale kern waaraan een school moet voldoen bij de bevordering van het respect voor en de kennis van de basiswaarden”.¹

- De wet vraagt aandacht voor de waarden **vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit** en wijst daarbij op acht waarden die ten minste door de school bevorderd moeten worden:
- **Vrijheid van meningsuiting** betekent dat je mag zeggen of schrijven wat je denkt of tegen de opvatting van anderen in mag gaan. Iedereen mag dus ook zijn of haar geloof uitdragen, of zijn of haar mening aan anderen voorhouden. Daarbij moet je je wel houden aan de wet.
- **Gelijkwaardigheid.** Het gelijkheidsbeginsel (ook wel gelijkheid of gelijkwaardigheid genoemd) betekent dat mensen van gelijke waarde zijn. Daarbij maakt het niet uit wat je denkbeelden zijn of wat je gelooft. Je hoeft niet te vinden dat die denkbeelden of gebruiken zelf waardevol zijn, maar wel dat mensen met andere denkbeelden en gebruiken niet minder waard zijn dan jij of dan jouw groep.
- **Begrip voor anderen** betekent dat je probeert te begrijpen waarom mensen of groepen bepaalde denkbeelden of gebruiken hebben: wat is de achtergrond daarvan en waarom is dat belangrijk voor een ander?
- **Verdraagzaamheid** betekent dat je de mening of het gedrag van een ander accepteert, ook al ben je het er helemaal niet mee eens. En het betekent ook dat je iedereen de ruimte wilt geven om zo'n mening of zulk gedrag te hebben. Natuurlijk moet iedereen zich daarbij wel houden aan de wet.
- **Afwijzen van onverdraagzaamheid.** Onverdraagzaamheid betekent dat je vindt dat andere mensen of groepen, dingen waar jij het niet mee eens bent niet zouden mogen denken of doen; en dat je het niet nodig vindt dat ieder de ruimte krijgt om zo'n mening of zulk gedrag te hebben.

¹ Zie: Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht. Memorie van toelichting en Nota naar aanleiding van het verslag. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2019-2020, 35 352 nr. 3 en nr. 6. Zie tevens de Onderzoekskaders voor po, vo en so (versie 1 augustus 2025) van de Inspectie van het Onderwijs, bijlage 7.

Gastsprekers die de wereld naar binnen halen

‘We nodigen regelmatig gastsprekers uit om een thema binnen ons burgerschapsonderwijs toe te lichten. Dat kan iemand van de gemeente zijn of van een maatschappelijke organisatie. Zij gaan met de leerlingen in gesprek. Zo spraken we bijvoorbeeld iemand van een buddyproject voor vluchtelingen en iemand over de plastic soep in de oceanen. We kijken altijd of leerlingen in zo'n project zelf ook een actieve rol kunnen spelen.’

[Schoolleider, po]

- **Afwijzen van discriminatie.** Discriminatie betekent dat mensen of groepen bij anderen achtergesteld worden of dat je vindt dat er voor mensen met andere denkbeelden of gebruiken niet zoveel ruimte hoeft te zijn. Bijvoorbeeld dat die denkbeelden of gebruiken verboden moeten worden.
- **Autonomie** betekent dat iedereen zelf kan bepalen wie hij/zij wil zijn en hoe hij/zij zijn/haar leven wil leiden. Iedereen is dus bijvoorbeeld vrij om zelf te bepalen welke denkbeelden of welk geloof voor hem/haar belangrijk zijn/is. Daarbij moet je je wel houden aan de wet.
- **Verantwoordelijkheidsbesef** betekent dat mensen verantwoordelijkheid willen nemen voor wat ze zeggen en doen (en wat ze niet zeggen en doen) en dat ze daarbij rekening willen houden met wat dat voor anderen betekent. Daarbij is vooral belangrijk dat je probeert anderen niet te schaden en dat je de samenleving en de democratie wilt helpen om goed te functioneren. Hoe je dat doet, mag iedereen zelf weten.

Deze waarden vormen het morele en maatschappelijke ijkpunt voor het burgerschapsonderwijs van de school. Ze bieden richting, houvast en inspiratie bij het ontwikkelen van leerdoelen die leerlingen voorbereiden op deelname aan een vrije, democratische samenleving. Scholen kunnen daaraan een uitwerking geven die past bij de traditie van de school, en ook andere waarden bevorderen. De uitwerkingen van de school mogen niet in strijd zijn met basiswaarden en de school moet duidelijk zijn over de waarden die ze in het onderwijs uitdraagt.

Als basiswaarden niet worden nageleefd of onder druk staan, is het nodig daar extra aandacht aan te geven. Als er risico's zijn, vraagt dat actieve bevordering van de basiswaarden die in de knel kunnen komen. Hoewel de school niet verantwoordelijk is voor de meningen van leerlingen, is de

opdracht wel leerlingen democratische principes te leren begrijpen en respecteren.

Soms heerst er binnen de school onzekerheid of ontstaat conflict. Door als team helder te hebben welke waarden de school uitdraagt, en wat dat in de praktijk betekent, ontstaan duidelijkheid en draagvlak. Dat maakt het verstandig de visie en leerdoelen regelmatig samen te bespreken – zeker als dat in de praktijk niet gemakkelijk gaat.

- **Sociale en maatschappelijke competenties.** Scholen kunnen zelf invulling geven aan de sociale en maatschappelijke competenties die ze willen bevorderen. De kerndoelen die hierover gaan zijn in elk geval verplicht. De kerndoelen waarom het gaat kun je vinden in het onderzoekskader van de onderwijsinspectie. Denk bijvoorbeeld aan de aandacht voor algemeen aanvaarde waarden en normen, staatsinrichting, Europa, mensenrechten en de bevordering van respectvolle omgang met diversiteit, waaronder seksuele diversiteit.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Leerlingen zijn vrij om te denken wat ze willen, maar als uitingen botsen met basiswaarden is correctie nodig. Wees duidelijk over wat niet acceptabel is en leg dat vast in bijvoorbeeld de schoolregels.
- Treed consequent op bij uitingen in strijd met basiswaarden, en doe dat schoolbreed. Steun elkaar als het lastig is en trek als school één lijn.
- Begrenzing en correctie kunnen nodig zijn, maar centraal staat de opvoedende taak van de school. Van fouten kun je leren, en waarden kunnen botsen. Waarom het draait is dat leerlingen leren omgaan met verschil en conflict en de spelregels leren kennen die daar in een democratie voor zijn.

- De sociale en maatschappelijke kerndoelen uit 2006 gelden ook de komende jaren nog. De definitieve conceptkerndoelen burgerschap die in 2025 gepubliceerd zijn, worden in 2027 volledig van toepassing.
- Ondertussen kun je je als school alvast oriënteren op de nieuwe kerndoelen, en die alvast in je onderwijs betrekken. Als je de wettelijke burgerschapsopdracht hebt vertaald in een doordachte visie op burgerschap en in concrete leerdoelen, zul je vaak merken dat je ook aan de nieuwe kerndoelen voldoet.

ONZE LEERDOELEN ZIJN CONCREET
EN SPECIFIEK.

AANDACHTSPUNTEN

Bij burgerschap is de vraag wat leerlingen moeten leren en waarom dat belangrijk is, een wezenlijk onderdeel van het onderwijs. Een school die bijvoorbeeld verdraagzaamheid wil bevorderen, werkt niet alleen aan kennis en vaardigheden, maar ook aan houdingen en overtuiging. Het is dus niet alleen belangrijk dat leerlingen weten wat verdraagzaamheid is en wat dat van je vraagt. Belangrijk is ook dat leerlingen begrijpen waarom verdraagzaamheid essentieel is in een vrije, democratische samenleving, en bereid zijn zich verdraagzaam te gedragen.

Dat betekent dat de school niet alleen heeft nagedacht over wat ze met haar onderwijs bereiken wil, maar ook heeft uitgewerkt wat dat precies omvat. Voor het voorbeeld van verdraagzaamheid kan dat betekenen dat de school op een rij heeft gezet welke kennis belangrijk is, zoals wat verdraagzaamheid is en wat er gebeurt als mensen niet verdraagzaam zijn. Evenzo voor de verschillende vaardigheden die nodig zijn om in de praktijk verdraagzaam te kunnen zijn. En voor houdingen is dat niet anders: hoe bevordert de school dat leerlingen ook verdraagzaam willen zijn?

Concrete en specifieke leerdoelen bieden zo ook een gemeenschappelijke 'taal' binnen de school. Ze maken zichtbaar waar de school voor staat en zorgen ervoor dat leraren daar een gedeeld beeld bij hebben. Ook wettelijk is vastgelegd dat scholen met concrete leerdoelen moeten werken.

Niveau en opbouw

Leerdoelen kunnen worden opgesteld op het niveau van een les, een vak, een leerjaar of het niveau dat leerlingen bij het verlaten van de school behaald zouden moeten hebben. In de praktijk werkt het goed om te beginnen bij de eind- en tussenniveaus en die vervolgens te vertalen naar lagere niveaus. Zo ontstaat een duidelijke leerlijn met samenhang tussen zowel vakken als leerjaren.

De mate van uitwerking hangt samen met het niveau waarop de doelen worden toegepast. De basis blijft overal hetzelfde, maar de uitwerking wordt steeds gedetailleerder. Op het niveau van algemene eind- of tussendoelen kan het dan bijvoorbeeld gaan om het leerdoel: *De leerling ziet het belang van verdraagzaamheid of is bereid zich verdraagzaam te gedragen*. Op het niveau van een leerjaar kan de formulering bijvoorbeeld betrekking hebben op een aspect daarvan, zoals: *De leerling laat in zijn gedrag zien dat hij het verschil kent tussen opkomen voor de eigen mening en onverdraagzaamheid tegenover anderen*.

Concrete leerdoelen als fundament

Duidelijke leerdoelen vormen het fundament onder goed burgerschapsonderwijs. Ze maken zichtbaar wat de school belangrijk vindt en helpen teams om gezamenlijk richting te houden.

Het proces van formuleren, uitwerken en bijstellen van leerdoelen is nooit 'af'. De samenleving verandert, leerlingen veranderen en scholen leren bij. Juist daarom is het belangrijk regelmatig te toetsen of de gekozen leerdoelen nog passen bij de werkelijkheid van nu en bij de waarden die de school wil uitdragen.

Door leerdoelen te gebruiken als kompas ontstaat ruimte voor gesprek, groei en samenhang in het burgerschapsonderwijs. Zo blijft de school voldoen aan wettelijke eisen en trouw aan haar eigen missie: leerlingen toerusten om zelfstandig, verantwoordelijk en met respect voor anderen deel te nemen aan onze democratische samenleving.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Om te bepalen welke leerdoelen de school wil kiezen, zou je onder meer kunnen kiezen voor de 'Kijk-maar-eens-rond'-aanpak:

Het begrip burgerschap is relatief nieuw, maar sociale en maatschappelijke vorming hebben een lange traditie. Elke school doet

Iedere leerling een perspectief

'We begonnen bij het einde. We formuleerden eerst het perspectief van een leerling: waar werken we naartoe en wat betekent maatschappelijke participatie voor deze leerling? Van daaruit redeneerden we terug naar de doelen die nodig zijn om daar te komen.

In het gespecialiseerd onderwijs verschillen de uitstroomperspectieven tussen leerroute 1 en 4 sterk. Toch werken alle leerlingen met een streefplanning toe naar een verwacht eindniveau. Per thema formuleerden we een gezamenlijk doel, met een eigen invulling per niveau. Bij het thema Religies en Culturen is het overkoepelende doel bijvoorbeeld om respectvol om te gaan met mensen die anders zijn”.

(Burgerschapscöördinator en schoolleider, vso, cluster 3)

aan burgerschapsonderwijs, ook als die term niet werd gebruikt.

Dat maakt het zinvol te onderzoeken wat er al gebeurt. Kijk met enkele groepjes leraren bijvoorbeeld eens terug in de laatste maand, en zet samen op een rij:

- Welke onderwerpen kwamen in de lessen of methoden aan bod?
- Welke actuele gebeurtenissen kregen aandacht?
- Waar gingen gesprekken met leerlingen over?

Ga vervolgens eens na wat je daarmee bereiken wilde. Misschien had je toen een leerdoel voor ogen, maar ook als dat niet zo was: welk doel zou je daar achteraf aan kunnen koppelen? Op deze manier ontstaat een eerste beeld van wat in het onderwijs aandacht krijgt, en welke leerdoelen – bewust of onbewust – aandacht krijgen. De resulterende lijsten biedt een praktisch vertrekpunt om na te gaan:

- Hoe compleet zijn de leerdoelen die we (klaarblijkelijk) nastreven al?
- Welke leerdoelen ontbreken?
- Welke vragen om meer specificatie?
- Kunnen er ook leerdoelen (en leerstof, activiteiten) worden geschrapt? Is alles wat we doen nuttig en nodig?
- Ontbreken er doelen, gezien de leerlingen, de maatschappelijke context of de wettelijke eisen?

IJKPUNT 3: ONDERWIJSINHOUDE

Onze school heeft een samenhangend burgerschaps-curriculum dat we bewust realiseren:

- HET CURRICULUM BEVAT ALLE INHOUDEN DIE NODIG ZIJN OM ONZE LEERDOELEN TE BEREIKEN.

- DE OPBOUW VAN HET CURRICULUM IS LOGISCH EN AFGESTEMD OP LEERJAREN EN LEERGEBIEDEN.

- HET CURRICULUM SLUIT AAN BIJ DE BEHOEFTE VAN ONZE LEERLINGEN.

- HET CURRICULUM SLUIT AAN BIJ ACTUALITEIT EN MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN.

Van activiteit naar leerdoel

Onze leerdoelen zijn verbonden aan een jaarplanner. Activiteiten, lessen en themadagen, zoals de Dag van de Kinderrechten, Prinsjesdag en World Cleanup Day, zetten we bewust in als leercontexten voor burgerschap. Met World Cleanup Day gaan we met alle leerlingen de wijk in om schoon te maken. Zo ervaren zij: dit hoort ook bij burgerschap". Waar deze activiteiten eerder op zichzelf stonden, koppelen we ze nu vooraf aan leerjaardoelen en reflecteren we achteraf met een passende verwerkingsopdracht. Die sluit aan bij niveau en leerroute: van een nagesprek in de arbeidsroute tot een verslag of essay in de havo/vwo-route.

[Schoolleider en leerkrachtondersteuner, vso, cluster 4]

HET CURRICULUM BEVAT ALLE INHOUDEN DIE NODIG ZIJN OM ONZE LEERDOELEN TE BEREIKEN.

AANDACHTSPUNTEN

Bepaal de inhoud van het onderwijs

De leerdoelen vormen het uitgangspunt voor de leerstof en de aanpak. Bedenk daarbij dat, naast leerstof en de pedagogische en didactische aanpak, ook de schoolcultuur en organisatie aandacht vragen – walk your talk. Het curriculum omvat alle inhoud en werkwijzen die bijdragen aan burgerschapscompetenties.

Van leerdoelen naar curriculum

De leerdoelen van de school geven richting aan de keuze van de leerinhouden. Door de leerdoelen langs te lopen, wordt duidelijke welke stof nodig is. Geef daarbij aandacht aan wat de leerdoelen voor kennis, houdingen en vaardigheden betekenen voor de leerstof die nodig is (en maak zo nodig onderscheid tussen de centrale en verdiepende stof), de passende manier van overdracht en de verwerking, het oefenen en eventuele opdrachten.

Het is nuttig ook de omgekeerde beweging te maken: is er – bijvoorbeeld vanwege vroegere keuzes – leerstof die niet aansluit bij de leerdoelen? Kan die vervallen? En ook: past de aanpak die de school gewoon is (denk aan methoden, gastlessen, excursies, projecten e.a.) bij wat nodig is om de leerdoelen te bereiken? Wat vraagt actualisering of kan geschrapt?

HANDELINGSSUGGESTIES

Controleer de volgende punten:

- Het curriculum geeft een volledige beschrijving van alle onderwijsactiviteiten

die bijdragen aan de bevordering van basiswaarden en ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties.

- Het curriculum laat zien met welke leerdoelen en leerstof de school voldoet aan de wettelijke eisen voor basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties.

DE OPBOUW VAN HET CURRICULUM IS LOGISCH EN AFGESTEMD OP LEERJAREN EN LEERGEBIEDEN.

AANDACHTSPUNTEN

Opbouw curriculum

De leerdoelen en de inhoud die daaruit volgen kunnen langs verschillende lijnen worden opgebouwd. Redenerend vanuit de leerstof zal het meestal van eenvoudig naar complex gaan. Als de leefwereld van leerlingen vertrekpunt is, is een ordening van dichtbij naar verder weg logisch.

Bijvoorbeeld: omgang met elkaar in de klas → omgang met anderen op school → omgang met onbekenden buiten school. Of: wat te doen in situaties die voor de leerlingen bekend zijn, naar situaties die onbekend en/of onduidelijk zijn? Er zijn dus meerdere invalshoeken mogelijk.

Andere mogelijkheden zijn een thematische opbouw met terugkerende leerdoelen, of het koppelen van burgerschapsinhouden aan (religieuze) feestdagen of jaarthema's die schoolbreed worden gebruikt. Als de opbouw aansluit bij de ontwikkeling en de situatie van de leerlingen en leidt tot een inhoudelijke zinnvolle ordening van de stof waarin alle relevante onderdelen plaats kregen, kun je spreken van een logische en doorlopende leerlijn.

Dekkend

Het curriculum moet voldoen aan de wettelijke eisen rond basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties. Scholen kunnen hier eigen accenten en thema's aan toevoegen.

 HANDELINGSSUGGESTIES

- Ga na of het curriculum dekkend is: geeft het een volledige beschrijving van alle onderwijsactiviteiten die bijdragen aan de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties?
- Ga na of het curriculum laat zien met welke leerdoelen en leerstof de school voldoet aan de wettelijke eisen voor basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties.

HET CURRICULUM SLUIT AAN BIJ DE
BEHOEFTE VAN ONZE LEERLINGEN.

 AANDACHTSPUNTEN
Populatie

De keuze van leerstof en aanpakken sluit aan bij de kenmerken van de leerlingenpopulatie. Daarbij gaat het om alle kenmerken die van invloed kunnen zijn op de verwerving van basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties.

De leefwereld waarin leerlingen opgroeien, en de opvattingen die daar klinken kunnen daarbij een belangrijke rol spelen. Het gaat dus niet alleen om sociaaleconomische achtergrond, culturele gewoonten en de thuisomgeving. Ook religieuze, etnische, maatschappelijke en politieke elementen kunnen van belang zijn.

En denk bijvoorbeeld ook aan thema's zoals seksuele diversiteit, gebeurtenissen in de actualiteit dichtbij of veraf, lichamelijke of mentale beperkingen en allerlei andere factoren die van invloed kunnen zijn op de manier waarop mensen samenleven. Leerlingen herkennen de relevantie van burgerschap in situaties uit hun eigen leven, en leren vervolgens bredere maatschappelijke vraagstukken te herkennen en daarmee om te gaan.

 HANDELINGSSUGGESTIES

- Beschrijf de leefwereld van de leerlingen. Denk daarbij aan (uiteenlopende) zaken zoals bijvoorbeeld het opgroeien in 'bubbels', het bestaan van onvrede en maatschappelijk protest, sociale of economische problemen, onverdraagzaamheid, extremistische politieke opvattingen en andere relevante elementen.
- Je kunt daarvoor uiteenlopende bronnen gebruiken. Denk, naast de meer bekende bronnen zoals het nieuws, daarbij ook aan bijvoorbeeld de uitslagen van scholierenverkiezingen uit de afgelopen jaren, lokale of regionale gebeurtenissen die tot protest leiden, ervaringen van leerlingen (zoals met discriminatie of uitsluiting), de boodschappen van influencers en andere inhoud op de socials, en relevante bronnen.
- Bedenk hoe gebeurtenissen in de leefwereld van de leerlingen raken aan basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties. Zijn er raakvlakken die gebruikt kunnen worden voor bevordering van burgerschap? Zijn er risico's die aandacht vragen? Geeft de actualiteit reden om daar ad-hoc in het onderwijs op te reageren? Zijn er aanleidingen (bijvoorbeeld: homofobie, xenofobie) die structurele aandacht wenselijk maken?

Eén thema als kapstok voor alles

'Wij hebben één overkoepelend thema gekozen voor ons burgerschapsonderwijs. Dat past goed bij onze school en daar hangen we alle leerdoelen onder. Zo ontstaat er vanzelf samenhang binnen het curriculum.'

De losse activiteiten die we elk jaar voor burgerschap organiseren, vinden plaats in een aparte week, maar maken onderdeel uit van de leerlijn. Mentoren en coaches leggen aan leerlingen uit waarom we die activiteiten doen. Zo ervaren ook leerlingen de samenhang.'

[Leraar met extra taken, vmbo-tl/mavo]

Inventariseren, visualiseren en terugkoppelen

‘We wilden weten in hoeverre de leerdoelen voor burgerschap daadwerkelijk in ons onderwijs waren geïntegreerd. We hebben een dag lang collega's geïnterviewd en de opbrengsten in een overzicht gezet. Dat leidde tot aanbevelingen. Eén daarvan was dat we meer vakoverstijgende thema's als democratie en duurzaamheid konden oppakken. We hebben studiebijeenkomsten georganiseerd en afgesproken dat iedereen – ook bijvoorbeeld de sectie scheikunde – iets met democratie doet.

Dat lijkt moeilijk, maar het kan: denk aan hoe de politiek omgaat met een bedrijf als Tata Steel. Wat we doen, hebben we gevisualiseerd in “vormingslijnen” in de school. Terwijl leerlingen door de gangen lopen, zien ze wat we in die periode belangrijk vinden.’

[Leraar met extra taken, praktijkonderwijs]

HET CURRICULUM SLUIT AAN BIJ ACTUALITEIT EN MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN.

AANDACHTSPUNTEN

Scholen kunnen sociale en maatschappelijke competenties zelf invullen, zolang de wettelijke kerndoelen worden gedekt. Evenzo de bevordering van basiswaarden.

Het curriculum laat zien:

- welke leerstof, aanpakken en activiteiten bijdragen aan sociale en maatschappelijke competenties;
- welke leerstof, aanpakken en activiteiten bijdragen aan basiswaarden;
- hoe betekenisvol wordt ingespeeld op actuele gebeurtenissen.

De ‘toepassing’ van sociale en maatschappelijke competenties, en van basiswaarden, zal vaak betrekking hebben op gebeurtenissen of vragen uit het dagelijks leven. Dat kunnen kleine voorvallen zijn (bijv. een verkeersongeluk in het dorp) of grote (bijv. een natuurramp met veel doden), of gebeurtenissen nu of in het verleden.

Om de relevantie van die competenties en waarden duidelijk te maken, is het belangrijk bij dergelijke gebeurtenissen of ontwikkelingen aan te sluiten. Daarin wordt bijvoorbeeld zichtbaar hoe mensen met elkaar samenleven, welke problemen zich voordoen, en hoe die aangepakt kunnen worden.

Dit betekent dat het bij burgerschap vaak ook zal gaan over maatschappelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld de aantasting van de

natuurlijke leefomgeving, digitalisering, vragen rond de betrouwbaarheid van informatie, toenemende ongelijkheid, migratie) of actuele gebeurtenissen (bijvoorbeeld verkiezingen, bezuinigingen, oorlog, een protestactie).

Het doel is daarbij niet zozeer bepaalde opvattingen uit te dragen, maar om leerlingen te leren aan de hand van voor hen herkenbare en relevante situaties waarden en competenties toe te passen.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Maakt het curriculum duidelijk hoe de school zal inspelen op actuele gebeurtenissen, die benut kunnen worden voor realisering van de beoogde leerdoelen?
- Heeft de school nagedacht over welke actualiteit dat kan zijn, en welke aanpak dan zal worden gevolgd? Is nagedacht over de vraag wie dat zal doen (groepsleerkrachten? mentoren? vakdocenten?) en over de voorbereiding die daarvoor nodig kan zijn en hoe dat wordt aangepakt?
- Denk daarbij ook aan het belang van een goed inzicht in de relevante feiten, het omgaan met gevoelige thema's en opvattingen met een religieuze, culturele of etnische achtergrond.

IJKPUNT 4: AANPAK

Onze school gebruikt aanpakken en materialen die passen bij onze visie en onze leerdoelen

- DE LESMETHODEN, MATERIALEN EN PROJECTEN DIE ONZE SCHOOL INZET IN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS, SLUITEN AAN BIJ ONZE VISIE EN LEERDOELEN.

- WE LATEN LEERLINGEN ACTIEF KENNISMAKEN MET DE WERELD OM HEN HEEN ÉN MET WERELDEN DIE ZIJ NOG NIET KENNEN.

- LEERLINGEN OEFENEN BURGERSCHAPSCOMPETENTIES ACTIEF, ZOWEL IN GEPLANE ACTIVITEITEN ALS IN ALLEDAGSE SITUATIES.

Actualiteit als oefenmateriaal

‘Met ‘De Dag Vandaag’ zorgen we dat leerlingen dagelijks met de actualiteit in aanraking komen. Op die website staan elke dag drie nieuwsflitsen en twee keer per week een stelling waarover leerlingen kunnen discussiëren. Zo oefenen ze hoe je van mening kunt verschillen en toch in gesprek blijft. Dat sluit nauw aan bij onze leerdoelen. Een aantal collega's gebruikte ‘De Dag Vandaag’ al, maar toen we het hadden gekozen als middel om een van onze leerdoelen te halen, zijn we het schoolbreed gaan inzetten. Daarnaast kijken we met de oudste groepen naar het Jeugdjournaal en bespreken dat na. De leraar vraagt actief naar meningen en stimuleert leerlingen om naar elkaar te luisteren en op elkaar te reageren.’

[Leraar, gespecialiseerd onderwijs]

DE LESMETHODEN, MATERIALEN EN PROJECTEN DIE ONZE SCHOOL INZET IN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS, SLUITEN AAN BIJ ONZE VISIE EN LEERDOELEN.

AANDACHTSPUNTEN

Een goede keuze van aanpakken, materialen en werkvormen is belangrijk.

Er is veel lesmateriaal voor burgerschap beschikbaar, variërend van losse lespakketten tot complete methoden. Vaak wordt ook gebruik gemaakt van combinaties, zoals met talenonderwijs, mens en maatschappijvakken, levensbeschouwing of maatschappijleer. Daarnaast is er een ruim aanbod aan projecten, excursies en online materiaal. Dat biedt kansen, maar vraagt ook om duidelijke keuzes op basis van visie, leerdoelen en gewenste opbouw.

Het grasduinen op internet en kopiëren van materiaal dat er bruikbaar uitziet kan efficiënt lijken, maar zal niet altijd passen bij wat de school nodig heeft. Daarvoor is van belang dat duidelijk is om welke leerdoelen het gaat, welke leerstof daarvoor nodig is en welke aanpak daarbij past. Als duidelijk is wat nodig is, kan zo'n aanpak helpend zijn. Het zonder meer copy-pasten van 'leuke lessen' is dat niet vaak.

Kies een aanpak en materialen die passen bij de leerdoelen

Bepaal steeds welke leerdoelen – kennis, houding en vaardigheden – je wilt realiseren. Soms vraagt een vaardigheidsdoel een andere aanpak dan een kennisdoel. Vaak kunnen doelen worden gecombineerd,

bijvoorbeeld in excursies of oefensituaties die kennis, vaardigheden én houding aanspreken. Een excursie of project zal vaak worden ingezet voor een reeks gekoppelde leerdoelen. Het past dan ook bij de doorgaande lijn. Of dat voor losse activiteiten of onderdelen uit methodes ook geldt is vaak niet duidelijk. Een kritische blik is dan op z'n plaats.

Het is zinvol om kritisch te kijken naar activiteiten die weinig bijdragen aan de burgerschapsdoelen. Ook wanneer bepaalde aanpakken een vaste plek hebben gekregen, is het de moeite waard om te beoordelen of ze passen binnen het burgerschapscurriculum. Dat geldt niet alleen voor reguliere lessen, maar ook voor gastlessen, acties en projecten. Daarbij helpt het om te kijken hoe goed de inhoud en werkwijze aansluiten bij de leerlijn die de school heeft gekozen. Ook de vraag welke leerlingen er daadwerkelijk van profiteren is relevant. Activiteiten die slechts een beperkte groep bereiken, leveren voor de burgerschapsdoelen in de praktijk vaak minder op. Dat betekent niet dat een debatwedstrijd of een leerlingenraad waar slechts enkele leerlingen aan deelnemen, voor de school geen meerwaarde kan hebben.

Kies een aanpak die past bij jouw school

Een algemene methode past zelden volledig bij de context van de school. Goed burgerschapsonderwijs sluit aan bij de maatschappelijke omgeving van de leerlingen. Wat elders werkt, is niet automatisch passend voor jouw school.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Onderzoek of, als de school een methode gebruikt, deze aansluit bij de leerdoelen van de school en de kenmerken van de leerlingenpopulatie.

- Controleer bij gebruik van onderdelen uit methoden voor vakken of er voldoende aansluiting bij de leerdoelen is, en een doorgaande leerlijn ontstaat.
- Maak gebruik van beschikbare overzichten van leermiddelen (zoals van SLO, Wikiwijs, Onderwijskennis, Expertisepunt Burger-schap e.a.).

ONZE SCHOOL LAAT LEERLINGEN ACTIEF KENNISMAKEN MET DE WERELD RONDOM DE SCHOOL, MET DE SAMENLEVING EN MET WERELDEN WAARMEE ZE NIET BEKEND ZIJN.

⦿ AANDACHTSPUNTEN

Bepaal de context

De maatschappelijk omgeving van leerlingen geeft mede kleur aan wat burgerschap voor hen betekent. Denk aan een homogene of zeer diverse wijk, opvattingen die botsen met basiswaarden, of een omgeving waar weinig vertrouwen in de overheid is. Ook kunnen leerlingen te maken hebben met vooroordelen, discriminatie of onverdraagzaamheid. De ervaringen die leerlingen in hun leefomgeving opdoen bepalen mee welke accenten het burgerschapsonderwijs nodig heeft.

Een goed beeld van achtergrondkenmerken van leerlingen is daarom essentieel. Dat geldt voor het formuleren van leerdoelen én bij de selectie van leerstof, aanpak en materialen.

Kansen(on)gelijkheid

Leerlingen verschillen in de hulpbronnen die zij van huis uit meekrijgen. Niet iedereen komt in dezelfde mate met maatschappelijke problemen in aanraking, heeft dezelfde

kansen om mee te doen of om zich in maatschappelijke thema's te verdiepen. Daarom kan een compenserende inzet nodig zijn: leerlingen ondersteunen bij het ontdekken van onbekende werelden, het vergroten van hun mogelijkheden en het bevorderen van gelijke kansen.

Sluit aan bij wie je bent

Scholen met een uitgesproken visie – onderwijskundig, godsdienstig of levensbeschouwelijk – kunnen burgerschap daar op laten aansluiten. In religieuze of andere tradities ingebed waardenonderwijs, verhalen of symbolen kunnen een goed vertrekpunt bieden.

Ook scholen met een minder nadrukkelijke identiteit kunnen baat hebben bij het zoeken naar eigen accenten waarop burgerschap kan worden gebouwd. Denk bijvoorbeeld aan de lokale of regionale historie, de naam van de school of oud-leerlingen die als betekenisvol rolmodel kunnen worden gezien.

Sterke identiteit

Het is niet altijd vanzelfsprekend om zichtbaar te maken hoe dagelijkse routines bijdragen aan burgerschapsvorming. Dan helpt het om expliciet te benoemen welk doel gewoontes, vieringen, omgangsvormen en afspraken dienen en hoe zij leerlingen vormen tot betrokken, verantwoordelijke burgers.

Soms ontstaat spanning tussen de uitgangspunten van de school en de open, onderzoekende houding die burgerschap vraagt. Dat vraagt om evenwicht: een herkenbare schoolvisie die ruimte laat voor andere perspectieven, met democratische kernwaarden als verdraagzaamheid, gelijkwaardigheid en non-discriminatie centraal binnen de dagelijkse onderwijspraktijk van scholen.

Deep democracy in de dagelijkse lespraktijk

'We werken veel met 'deep democracy', een methode voor inclusieve besluitvorming. Kort gezegd: alle meningen doen ertoe; meerderheid én minderheid moeten gehoord worden om tot een besluit te komen.

Zeker in gesprekken met leerlingen proberen we ons aan deze principes te houden. We beginnen en eindigen onze lessen met een check-in of check-out, waarin leerlingen aangeven hoe ze zich voelen. We hopen dat ze die grondhouding meenemen in de rest van hun leven.'

[Schoolleider, vmbo-tl/mavo, havo, atheneum en gymnasium]

Dilemmaspeellen als basis voor gezamenlijke waarden

‘Met schoolleiding, leraren en het andere personeel, leerlingen en ouders hebben we dilemma-spellen gespeeld. Dat past bij ons: protocollen en regels van bovenaf werken bij ons vaak averechts. In het spel voor de schoolleiding kwamen bijvoorbeeld vragen voorbij als: “Mag een leraar die zich ziek heeft gemeld eerder vakantie opnemen?” Na het spel kijk je welke waarden achter je keuzes schuilgaan, zoals eerlijkheid of vertrouwen, en formuleer je welk gedrag daarbij hoort. De schoolleiding ontwikkelde een spel voor het personeel, leraren maakten een spel voor leerlingen en samen met de school ontwierpen we een spel voor ouders. Van al die spellen zijn tekeningen gemaakt met daarop wat we belangrijk vinden en hoe we met elkaar omgaan. Die hangen door de hele school.’

[Schoolleider, vmbo-tl/mavo, havo, atheneum en gymnasium]

○ HANDELINGSSUGGESTIES

- Leg zo concreet mogelijk vast hoe leerdoelen samenhangen met gekozen aanpakken en materialen. Algemene koppelingen zijn vaak onvoldoende om te laten zien hoe activiteiten daadwerkelijk bijdragen aan het realiseren van leerdoelen.

Voorzichtigheid is geboden, maar er zijn enkele werkzame elementen te noemen: een adequaat lesaanbod, duidelijke instructie, uitwisseling en dialoog, én toepassing in opdrachten en projecten rond maatschappelijke thema's.

○ HANDELINGSSUGGESTIES

- Vraag je bij het gebruik van een aanpak of methode af waarom deze zou bijdragen aan het behalen van de leerdoelen. Zijn er aanwijzingen dat dit mag worden verwacht?
- Overweeg onderdelen te schrappen wanneer de relatie met de leerdoelen niet duidelijk is.

LEERLINGEN OEFENEN BURGERSCHAPS-COMPETENTIES ACTIEF, ZOWEL IN GEPLANEDE ACTIVITEITEN ALS IN ALLEDAGSE SITUATIES.

○ AANDACHTSPUNTEN

Is effectiviteit aannemelijk?

Hoewel onderzoek naar de effectiviteit van burgerschapsonderwijs nog bescheiden is, is de vraag of het aannemelijk is dat een aanpak werkt zinvol. Zijn er aanwijzingen uit onderzoek of is sprake van een goed onderbouwde verwachting van de ontwikkelaar? Het is verstandig periodiek te reflecteren op de gebruikte materialen en gegevens te verzamelen die iets zeggen over hun effectiviteit: worden de leerdoelen bereikt? Inzicht in opbrengsten is daarbij belangrijk: het laat zien wat leerlingen weten, kunnen en vinden, en of de gekozen aanpak oplevert wat beoogd wordt.

Een opbrengstgerichte blik is nuttig om de materialen en methoden die de school gebruikt te beoordelen. Behalen de leerlingen de doelen die de school nastreeft? En als dat onvoldoende het geval is: welke aanpassingen verdienen overweging?

IJKPUNT 5: SCHOOLKLIMAAT

Onze school heeft een klimaat dat past bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs

● ONZE VISIE OP BURGERSCHAP ZIE JE TERUG IN HET SOCIALE KLIMAAT IN ONZE KLASSEN EN IN DE SCHOOL.

● ONZE SCHOOL BIEDT EEN VEILIG KLIMAAT WAARIN RUIMTE IS VOOR VERSCHILLEN.

● ER HEERST EEN OPEN KLIMAAT WAARIN GEVOELIGE ONDERWERPEN BESPROKEN KUNNEN WORDEN.

● ONZE PEDAGOGISCHE AANPAK IS AFGESTEMD OP DE LEERDOELEN. ALS TEAM (SCHOOLLEIDING, ONDERWIJZEND EN NIET-ONDERWIJZEND PERSONEEL) HEBBEN WE DAAROVER AFSPRAKEN GEMAAKT, DIE WE OOK IN PRAKTIJK BRENGEN.

● ONZE DIDACTISCHE AANPAK SLUIT AAN BIJ DE LEERDOELEN EN WORDT SCHOOLBREED TOEGEPAST.

● WIJ BRENGEN ALS MEDEWERKERS DE BURGERSCHAPSCOMPETENTIES ZELF IN PRAKTIJK.

Leerlingen denken mee over hun school

‘We laten elke dag als team zien hoe we willen dat mensen met elkaar omgaan. Iedereen mag bij ons zichzelf zijn en we behandelen de ander zoals we zelf behandeld willen worden.

Bij vacatures laten we daarom altijd leerlingen aanschuiven bij de sollicitatie. We nodigen hen uit om mee te denken over de school en het onderwijs, en om hun perspectief te delen. Zo laten we merken dat ieders mening telt.’

[Schoolleider, gymnasium]

ONZE VISIE OP BURGERSCHAP ZIE JE TERUG
IN HET SOCIALE KLIMAAT IN ONZE KLASSEN
EN IN DE SCHOOL.

AANDACHTSPUNTEN

Werk aan een schoolklimaat dat bijdraagt aan burgerschapsonderwijs

Het schoolklimaat verwijst naar een sociale atmosfeer waarin leerlingen zich veilig en geaccepteerd weten, waarin mensen elkaar positief tegemoet treden en waarderen, en de sfeer uitnodigt mee te doen. Onderzoek laat zien dat zo'n klimaat essentieel is voor burgerschapsvorming. Het betekent dat leerlingen zich veilig voelen, meningen welkom zijn en verschillen worden gerespecteerd.

Dat vraagt een school die werkt aan een omgeving waarin respectvolle omgang de norm is. Het pedagogisch handelen van leraren is daarin bepalend. De school laat in houding en gedrag zien wat zij onder ‘goed burgerschap’ verstaat, en biedt leerlingen mogelijkheden om daarmee ook zelf te oefenen.

Stel pedagogisch handelen centraal

De manier waarop medewerkers met leerlingen en collega's omgaan, geeft inhoud aan de visie van de school. Pedagogisch handelen moet aansluiten bij de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs en vraagt om helder beleid, vaardige leraren en afspraken over omgangsvormen.

Pedagogisch handelen hoort een vast onderdeel van het gesprek binnen de school te zijn – informeel én in overleg, intervisie en personeelsbeleid. Pedagogisch handelen draagt bij aan een positief klimaat en maakt zichtbaar waar de school voor staat. Ook actieve betrokkenheid van leerlingen en verantwoordelijkheid van de leerlingen voor onderdelen van de schoolorganisatie kunnen bijdragen aan burgerschapsvorming.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Ga na of afspraken over omgang en gedrag aansluiten bij de burgerschapsleerdoelen. Zijn ze duidelijk, toereikend en brengen medewerkers die actief in de praktijk? Spreek je elkaar daar zo nodig op aan?
- Worden leerlingen actief betrokken bij het opstellen van regels en het naleven daarvan? Daarbij is niet alleen belangrijk dat regels worden nageleefd, zodat iedereen zich veilig kan voelen. Waarom het gaat is dat leerlingen begrijpen welke afspraken nodig zijn, en waarom dat zo is.

ONZE SCHOOL BIJDT EEN VEILIG KLIMAAT
WAARIN RUIMTE IS VOOR VERSCHILLEN.

AANDACHTSPUNTEN

Maak de school voor alle leerlingen tot een veilige plaats

Burgerschap kan alleen ontstaan in een sociaal veilige omgeving. Belangrijk is dat de school ervoor zorgt dat alle ruimtes – ook online – veilig zijn voor leerlingen en personeel, ook al is dat soms niet gemakkelijk.

Pesten moet worden voorkomen en, als het voorkomt, snel en zorgvuldig worden aangepakt. Slachtoffers worden beschermd, daders worden aangesproken en krijgen een rol in herstel. De school heeft zicht op hoe veilig leerlingen zich voelen en grijpt in wanneer leerlingen zich niet gezien, niet gerespecteerd of buitengesloten voelen. Leraren beschikken over de competenties om sociale veiligheid te waarborgen.

● HANDELINGSSUGGESTIES

- Zorg ervoor dat je weet of alle (groepen) leerlingen zich veilig voelen. Is er sprake van pesten of discriminatie, xenofobie, homofobie of andere kwalijke uitingen?
- Dat geldt ook voor inzicht in de sociale relaties tussen (groepen) leerlingen. Kan iedereen meedoen? Is er sprake van spanningen? Worden (groepen) leerlingen buitengesloten? Als daarvoor aanleiding is, kunnen problemen benut worden voor bevordering van burgerschap en leerlingen actief worden betrokken bij het bedenken van oplossingen.
- Is duidelijk over welke competenties medewerkers moeten beschikken om voor een veilig en positief klimaat te zorgen? En beschikken ze daar ook over?

ER HEERST OP ONZE SCHOOL EEN OPEN KLIMAAT WAARIN GEVOELIGE ONDERWERPEN BESPROKEN KUNNEN WORDEN.

● HANDELINGSSUGGESTIES

- Ga na of alle leraren toegerust zijn voor gesprekken over gevoelige onderwerpen en het omgaan met polarisatie. Is er extra professionalisering nodig? Zo ja, geef (als de situatie daarom vraagt) daaraan dan prioriteit.
- Denk daarbij aan voldoende materie-kennis, en didactische en pedagogische competenties.
- Zijn er afspraken over hoe en wanneer dergelijke thema's aandacht krijgen? Het is belangrijk dat de school duidelijk is en één lijn trekt, leraren de lijn van de school uitdragen en vanuit de school worden gesteund.
- Ga na of je een goed beeld hebt van de beleving van leerlingen: voelen die zich vrij om gevoelige onderwerpen aan te kaarten? En voelen ze zich serieus genomen?

ONZE PEDAGOGISCHE EN DIDACTISCHE AANPAK SLUIT AAN BIJ DE LEERDOELEN EN WORDT SCHOOLBREED TOEGEPAST.

● AANDACHTSPUNTEN

Vermijd geen gevoelige onderwerpen

Burgerschap gaat ook over maatschappelijk gevoelige kwesties. Leerlingen moeten oefenen in het omgaan met verschillen, spanningen en botsende meningen. Leraren begeleiden deze gesprekken en hebben daarvoor vaardigheden én kennis, ook van de materie waarover het gaat, nodig. De school zorgt voor een gedeelde aanpak, zodat leraren niet alleen staan bij gevoelige kwesties of thema's. Een positief schoolklimaat en goed pedagogisch handelen helpen om met maatschappelijke spanningen om te gaan.

● AANDACHTSPUNTEN

School als afspiegeling van ideale wereld

Een positief, open en respectvol schoolklimaat ontstaat wanneer de school duidelijk maakt hoe mensen met elkaar moeten omgaan – en medewerkers dat dagelijks zichtbaar maken. Zo ontstaat een gemeenschap met ruimte voor verschil en respect, en waar de vraag naar wat rechtvaardigheid betekent, gesteld kan worden. Ook wanneer de werkelijkheid weerbarstig is. Dit is een belangrijke opdracht binnen burgerschapsvorming en vraagt om bewuste keuzes en stevig beleid.

Een eigen “schoolwet” over erbij horen

‘We hebben op school een leerlingenraad waarmee we bespreken wat we in een jaar willen bereiken. De raad gaf aan dat ze het belangrijk vinden dat iedereen erbij hoort, en dat dit nog niet altijd zo is. We hebben dat thema gekoppeld aan hoe het in een land werkt en aan de stappen om een wet te maken. De kinderen hebben zelf een wetsvoorstel voor de school gemaakt en daarover gedebatteerd. Een resultaat is een bankje waar je kunt gaan zitten als je je buiten de groep voelt. Andere kinderen zien dat en kunnen je weer bij de groep betrekken.’

[Schoolleider, basisschool]

Samen eigenaar worden van het gewenste gedrag

‘Op een gegeven moment lieten taakaanvaarding en discipline bij leerlingen én docenten te wensen over. Dat had invloed op de manier waarop we met elkaar omgaan.

We hebben toen veel mensen geïnterviewd – leraren en het overige personeel en de leerlingen – en samen onze ambities op papier gezet. In plaats van te beschrijven wat we niet wilden, hebben we geformuleerd hoe we willen dat het wél gaat. Dat past bij wie we zijn en waar we als school voor staan.’

[Schoolleider, vmbo-tl/mavo, havo, atheneum en gymnasium]

○ HANDELINGSSUGGESTIES

- Ga als school na of het pedagogisch handelen en beleid aansluiten bij de burgerschapsleerdoelen die de school wil bereiken. Welke pedagogische aanpak past bij de leerdoelen? En welke niet?
- Doe dat ook voor het didactisch handelen en beleid. Dragen die bij aan het bereiken van de leerdoelen?

WIJ BRENGEN ALS MEDEWERKERS DE BURGERSCHAPSCOMPETENTIES ZELF IN PRAKTIJK.

○ AANDACHTSPUNTEN

Voorleven wat de school belangrijk vindt

Een goede manier om burgerschap te bevorderen is wanneer medewerkers elke dag laten zien wat de school onder ‘goed burgerschap’ verstaat. Leerlingen leren niet alleen van lessen, maar ook van het dagelijks gedrag van volwassenen om hen heen.

Consistent voorbeeldgedrag maakt de leerdoelen in de praktijk zichtbaar. Het voorkomt ook dat de boodschap niet geloofwaardig is, doordat medewerkers zelf niet doen wat ze van leerlingen vragen. Dit vraagt ook dat medewerkers onderling een gedeelde norm hanteren: hoe ze met elkaar omgaan, hoe ze leerlingen aanspreken, hoe ze omgaan met conflicten en verschillen, en hoe ze samen verantwoordelijkheid nemen voor de schoolgemeenschap. Dat maakt het nodig deze normen als team regelmatig te bespreken, en te zorgen dat ze in het dagelijks handelen herkenbaar zijn.

Ook in situaties waarin het schuurt – denk aan flinke meningsverschillen, spanningen of grensoverschrijdend gedrag – laat de school zien hoe je met respect, zorgvuldigheid en rechtvaardigheid handelt. Zo ervaren leerlingen hoe burgerschapscompetenties eruitzien in de praktijk.

○ HANDELINGSSUGGESTIES

- Op de meeste scholen zijn er schoolregels voor leerlingen. Het kan nuttig zijn ook na te gaan of er teamafspraken zijn over het voorleven van burgerschap.
- Bespreek regelmatig of die ook in de praktijk worden gebracht, en spreek elkaar daar ook op aan als dat nodig is.
- Aandacht voor hoe medewerkers omgaan met verschillen, conflicten en verantwoordelijkheid, hoort daar bij. Sluit die manier aan bij de burgerschapsleerdoelen?

IJKPUNT 6: RESULTATEN

Onze school heeft inzicht in de resultaten van ons burgerschapsonderwijs

● ONZE SCHOOL BRENGT IN KAART OF LEERLINGEN DE LEERDOELEN VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS BEREIKEN.

● ONZE SCHOOL STEMT HET AANBOD AF OP WAT LEERLINGEN NODIG HEBBEN EN HEBBEN GELEERD.

● ONZE SCHOOL GEBRUIKT EEN BETROUWBAAR INSTRUMENT EN DUIDELIJKE CRITERIA OM TE BEOORDELEN OF DE RESULTATEN AAN ONZE VERWACHTINGEN VOLDOEN EN OF LEERLINGEN DE LEERDOELEN BEHALEN.

Metén én blijven voelen

‘Metén en datagestuurd werken vinden we belangrijk, maar we willen het gevoel niet verliezen. Daarom houden we onze oren en ogen open – elke dag, in elke les. Wat je niet kunt metén, kun je vaak wel merken.’

[Leraar met extra taken, vmbo-tl/mavo]

ONZE SCHOOL BRENGT IN KAART
OF LEERLINGEN DE LEERDOELEN
VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS
BEREIKEN.

AANDACHTSPUNTEN

Breng de resultaten in kaart

Inzicht in resultaten is een wettelijke eis én een voorwaarde voor goed burgerschapsonderwijs. Om het onderwijs goed te kunnen afstemmen op de leerlingen, is zicht nodig op de kennis, houdingen en vaardigheden van leerlingen.

Dat inzicht is nodig voor:

- de afstemming van het onderwijs op wat leerlingen nodig hebben: wat zijn de competenties waarover leerlingen beschikken, en wat vraagt gegeven de leerdoelen in het verdere leerproces aandacht?
- de verdere ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs: op welke punten is verbetering van het burgerschapsonderwijs nodig of ontwikkeling wenselijk?
- het afleggen van verantwoording: in hoeverre bereikt de school de leerdoelen die ze nastreeft?

Scholen hebben veel ruimte om burgerschap zelf in te vullen. Die vrijheid vraagt om transparantie: worden de doelen die de school zich gesteld heeft ook bereikt, en wat zijn de competenties waarover leerlingen bij het verlaten van de school beschikken?

Manieren om burgerschapscompetenties in kaart te brengen

Er zijn verschillende manieren om burgerschapscompetenties van leerlingen in kaart te brengen. Vaak gebruikte vormen zijn:

• Portfolio*

Een set opdrachten waarmee de leerling kan laten zien welke kennis, houdingen en

vaardigheden de leerling beheerst. Vaak heeft een leerling veel ruimte zelf invullingen te kiezen. Het werk van de leerling vormt de basis voor gesprek en reflectie op de competenties van de leerling.

• Rubrics*

Een beschrijving van enkele (vaak vier) niveaus van beheersing, met de vraag aan de leerling aan te geven welk niveau hij/zij denkt te beheersen. De toelichting van de leerling is het uitgangspunt voor gesprek en reflectie op de competenties die de leerling beheerst.

• Gestandaardiseerd instrument

Een (digitale) vragenlijst met meerkeuzevragen die door leerlingen wordt ingevuld. De uitkomsten geven een beeld van het beheersingsniveau en maken vergelijking mogelijk met een norm, bijvoorbeeld een eerdere meting, andere scholen of een door de school vastgesteld wenselijk niveau.

*) Rubrics en portfolio worden vaak in combinatie gebruikt.

Kwaliteit van de monitoring

Bij de keuze voor een aanpak zijn betrouwbaarheid en validiteit belangrijk:

- **Betrouwbaarheid:** de uitkomst van de meting is stabiel (de resultaten zijn bij herhaling van de meting niet heel anders).
- **Validiteit:** meet je daadwerkelijk wat je wilt metén?

Uitvoerbaarheid

Het in kaart brengen van resultaten vraagt inspanning, tijd en kennis om de uitkomsten te interpreteren en gebruiken. Tussen de verschillende typen instrumenten zijn er op deze punten soms flinke verschillen.

Doorgaans geldt dat gestandaardiseerde instrumenten eenvoudig zijn af te nemen, de afname weinig tijd vraagt, en ook de beoordeling (vaak automatisch) eenvoudig is. Het gebruik van rubrics en portfolio-opdrachten vraagt vaak meer tijd van zowel leerlingen als docenten.

Welk instrument past bij de school?

Gestandaardiseerde instrumenten zijn meestal betrouwbaar. Voor een portfolio of rubric vergt borging van de betrouwbaarheid vaak meer van de school. Een portfolio kan goed worden afgestemd op de situatie van de school, terwijl een gestandaardiseerde vragenlijst een algemene uitwerking geeft, voor gebruik door elke school.

Ook bij beoordeling van de uitkomsten zijn er verschillen. De uitkomsten van een gestandaardiseerd instrument kunnen vergeleken worden met een 'norm' (bijvoorbeeld de uitkomst van de meting vorig jaar). Voor interpretatie van de uitkomsten van een portfolio moet de school zelf een norm kiezen, en ervoor zorgen dat die door alle leraren op zelfde manier wordt toegepast.

Gestandaardiseerde instrumenten zijn meestal zo ontwikkeld, dat ze een valide meting bieden. Bij een meting via een portfolio is het belangrijk ervoor te zorgen dat andere factoren die het beeld kunnen kleuren, zoals inzet of creativiteit, geen rol spelen bij de interpretatie. Ook taalvaardigheid kan (bij rubrics of een gestandaardiseerd instrument) het beeld beïnvloeden.

Vertretpunt van de school

De gekozen werkwijze moet passen bij:

- De tijd die beschikbaar is voor (eerst) ontwikkeling en invoering, en (structureel) voor afname, correctie/benutting en onderhoud van het instrument;
- De expertise die beschikbaar is voor (eerst) ontwikkeling en invoering, en (structureel) voor correctie/benutting en onderhoud van het instrument;
- De leerdoelen van de school;
- Bestaande praktijken en instrumenten die al worden gebruikt;
- De visie op leren en toetsen.

Ook is een combinatie van instrumenten denkbaar. Zo kan de school in het ene jaar bijvoorbeeld een gestandaardiseerd instrument gebruiken om een breed beeld te verkrijgen en een vergelijking met andere scholen mogelijk te maken. In het andere jaar kan met portfolio-opdrachten dan bijvoorbeeld in groter detail en afgestemd op de school, op een aspect daarvan worden ingezoomd.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Betrek externe expertise wanneer kennis en ervaring met het in kaart brengen van burgerschapscompetenties beperkt is, zeker in de oriëntatiefase.

- Ga uit van trial and error: elke keuze heeft sterke punten en beperkingen. Evalueer regelmatig of de gekozen werkwijze nog past bij de doelen van de school en stel deze zo nodig bij.

ONZE SCHOOL STEMT HET AANBOD AF OP
WAT LEERLINGEN NODIG HEBBEN EN
HEBBEN GELEERD.

AANDACHTSPUNTEN

Leerdoelen en instrument

Begin bij de leerdoelen. De manier waarop de school de opbrengsten in kaart wil brengen moet:

- Inzicht geven in de leerdoelen die de school met burgerschapsonderwijs wil bereiken;
- Dekkend zijn voor ten minste de belangrijkste leerdoelen;

Voorkom dat een toevallig beschikbaar instrument of onvoldoende doordachte voorkeuren in de school gaan bepalen hoe de school de monitoring organiseert.

Normen

De school heeft heldere normen nodig om resultaten te kunnen interpreteren:

- Wanneer is een competentie voldoende ontwikkeld?
- Hoe ziet de norm eruit? Is dat een 'vast' streefniveau, dat aangeeft welk beheersingsniveau de school bereiken wil? Of gaat het om vergelijking van de uitkomst met die van eerdere metingen of andere groepen of scholen?

Leg deze normen op schoolniveau vast, zodat beoordeling niet afhankelijk wordt van individuele opvattingen van leraren en in principe van jaar tot jaar gelijk blijft.

Praktische organisatie

Denk goed na over:

- Hoe vaak je monitort (bijv. per leerjaar? bij het verlaten van de school?);
- Hoeveel tijd de school voor monitoring wil gebruiken? (denk aan: invultijd voor leerlingen, correctie en feedback door leraren);
- Wie gegevens verzamelt, analyseert en rapporteert;
- Welke voorzieningen nodig zijn (ontwerp en beheer van instrumenten; opslag van gegevens; correctie, registratie en rapportage; onderhoud en actualisatie).

Een portfolio naast het diploma

‘We willen dat leerlingen straks met twee concrete “producten” de school verlaten: een diploma én een digitaal portfolio. Het diploma gaat over de cognitieve ontwikkeling; het portfolio over de socialiserende en vormende kant. In het portfolio is ruimte voor reflectie op wat ze leren, bijvoorbeeld over de werking van onze democratie.

Dat kan heel eenvoudig, bijvoorbeeld met kleuren. Zo stimuleren we leerlingen om positie in te nemen. Aan het eind van het schooljaar organiseren we een oogstmoment: leerlingen kijken terug op hun reflecties en vormende ervaringen en vooruit naar wat ze meenemen naar volgend jaar of vervolgonderwijs. Ze kijken ook “omhoog”, naar hun wereldbeeld. Leerlingen zijn er enthousiast over – en wij ook.’

[Leraar met extra taken, praktijkonderwijs]

○ HANDELINGSSUGGESTIES

- Oriënteer je op de mogelijkheden en beperkingen van de verschillende instrumenten en maak een bewuste keuze. Laat die keuze aansluiten bij het beoogde gebruik van de resultaten én bij wat haalbaar is op de lange termijn.
- Houd er rekening mee dat kennis over instrumenten binnen scholen vaak beperkt is. Betrek zo nodig externe expertise om een goede afweging te maken.
- Overweeg een combinatie van instrumenten, bijvoorbeeld een gestandaardiseerd instrument voor een breed overzicht en een portfolio voor verdieping op specifieke punten.

ONZE SCHOOL GEBRUIKT EEN BETROUWBAAR INSTRUMENT EN DUIDELIJKE CRITERIA OM TE BEOORDELEN OF DE RESULTATEN AAN ONZE VERWACHTINGEN VOLDOEN EN OF LEERLINGEN DE LEERDOELEN BEHALEN.

○ AANDACHTSPUNTEN

Functionaliteit: waarvoor wil de school de resultaten gebruiken?

Bedenk vooraf wat de school met de uitkomsten wil doen. Mogelijke doelen zijn:

- Inzicht krijgen in het leerproces van leerlingen (reflectie en sturing);
- Zicht krijgen op de opbrengsten van leerjaren, afdelingen of de school als geheel;
- De ontwikkeling van resultaten in de tijd volgen;

- Vergelijken met andere scholen of groepen;
- Zorgen voor transparantie en verantwoording richting bestuur, ouders en andere partners.

Keuzes en gevolgen

- Portfolio's en rubrics vragen vaak ontwikkeling op maat en structurele investering in tijd, uitvoering, beoordeling en reflectie.
- Een gestandaardiseerde instrument vergt relatief weinig tijd en geeft snel inzicht in de kennis, houdingen en vaardigheden van leerlingen.
- Als portfolio's of rubrics worden ingezet om een deel van de leerdoelen in kaart te brengen, kan het beeld fragmentarisch worden.

De sterke punten van portfolio's en rubrics, zoals hoge validiteit en goede aanknopingspunten voor reflectie, komen tot hun recht als:

- Opdrachten en rubrics goed zijn uitgewerkt;
- Beoordeling zorgvuldig gebeurt;
- Uitkomsten ook werkelijk worden gebruikt om het leerproces te sturen.

De sterke punten van gestandaardiseerde instrumenten zijn:

- Eenvoudig en snel in kaart brengen van de resultaten voor veel leerlingen tegelijk;
- Eenvoudig toe te passen norm, gebaseerd op vergelijking met uitkomsten van eerdere metingen of andere scholen.

Draagvlak in het team

Het in kaart brengen van burgerschapscompetenties kan binnen het team vragen of zorgen oproepen, bijvoorbeeld over de meetbaarheid van ‘soft skills’ of over het risico van ‘afrekenen’ op resultaten. Het is belangrijk die zorgen serieus te nemen. Betrek het team daarom bij:

- het verkennen van mogelijkheden en beperkingen van verschillende instrumenten;

- het bepalen van de doelen van monitoring en gebruik van de resultaten;
- het onderscheiden van kennis, vaardigheden en houdingen, omdat de afwegingen per component kunnen verschillen.

Oriënteer je breed en wees kritisch

Bij de keuze voor een aanpak helpen de volgende vragen:

- **Tijd en expertise**

Hoeveel tijd en expertise kan de school vrijmaken voor ontwerp, uitvoering en onderhoud, ook op de langere duur? Is de benodigde expertise in huis of moet deze worden ingehuurd?

- **Functionaliteit**

Waarvoor wil de school de resultaten van de metingen in kaart brengen? Met wie worden uitkomsten gedeeld?

- **Stapsgewijs ontwikkelen**

Moet alles tegelijk, of is het verstandiger om te beginnen met een relatief eenvoudige, gestandaardiseerde meting en van daaruit stapsgewijs toe te werken naar meer verdiepende vormen, zoals portfolio's of rubrics?

- **Combineren**

Hoe kun je oog blijven houden voor zowel de sterke als de zwakke kanten van verschillende aanpakken, en kan een combinatie – zoals het afwisselen van een gestandaardiseerde meting en een verdiepende portfolio-aanpak – helpen om zowel breedte als diepte te bieden en gericht bij te sturen?

HANDELINGSSUGGESTIES

- Houd er rekening mee dat elke keuze tijd en expertise vraagt. Ga vooraf na of de gekozen aanpak haalbaar is, zowel in ontwikkeling als in uitvoering en onderhoud, ook op langere termijn.
- Bezie het in kaart brengen van resultaten vanuit een stapsgewijze aanpak: keuze van instrument, afname, interpretatie (met duidelijke normen), gebruik van resultaten en borging van kwaliteit. Denk bij elke stap na over doelen, taakverdeling en randvoorwaarden.

IJKPUNT 7: PROFESSIONALISERING

Onze school heeft een kwaliteitscultuur die burgerschapsonderwijs ondersteunt

ONZE LERAREN ZIJN BEKWAAM OM BURGERSCHAPSONDERWIJS TE GEVEN.

ONZE LERAREN GAAN GEVOELIGE ONDERWERPEN IN DE LES OF IN DE ACTUALITEIT NIET UIT DE WEG.

HET HELE SCHOOLTEAM KENT ONZE VISIE OP BURGERSCHAPSONDERWIJS EN BRENGT DEZE ACTIEF IN PRAKTIJK.

DANKZIJ ONS PERSONEELSBELEID KUNNEN LERAREN HUN BEKWAAMHEID BLIJVEN ONTWIKKELEN. LERAREN NEMEN REGELMATIG DEEL AAN PROFESSIONALISERINGSACTIVITEITEN, ZOALS NASCHOLING, CURSUSSEN, BIJEENKOMSTEN VOOR BEZINNING OF STIMULERING EN INTERCOLLEGIALE CONSULTATIE.

IN ONZE SCHOOL ZIJN TAKEN EN VERANTWOORDELIJKHEDEN DUIDELIJK BELEGD. IEDEREEN WEET WAT HIJ/ZIJ MOET DOEN, EN HET TEAM VOELT ZICH 'EIGENAAR' VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS

ONS TEAM ERVAART EEN OPEN KLIMAAT WAARIN WE SAMEN WERKEN AAN DE INVULLING VAN ONS BURGERSCHAPSONDERWIJS. WE WETEN VAN ELKAAR HOE WE DIT VORMGEVEN, HELPEN ELKAAR EN SPREKEN ELKAAR WAAR NODIG KRITISCH AAN. DE SCHOOLLEIDING BEWAAKT DAT AFSPRAKEN WORDEN NAGEKOMEN.

ONZE SCHOOL BETREKT LEERLINGEN EN OUDERS/VERZORGENDEN WAAR DAT MOGELIJK EN ZINVOL IS BIJ DE INRICHTING EN UITVOERING VAN BURGERSCHAPSONDERWIJS. WE SPREKEN HEN AAN ALS GEDRAG NIET PAST BIJ ONZE VISIE.

WAAR NODIG SCHAKELEN WE EXTERNE DESKUNDIGEN IN.

Samen lessen ontwerpen en verrijken

‘Collega’s ontwerpen veel lessen samen en delen hun ervaringen en kennis. Dat stimuleren we actief. Leraren gebruiken ‘LessonUp’ om bestaande lessen te verrijken, eigen materiaal te maken en nieuwe werkvormen te vinden. Zo verbeteren we niet alleen ons onderwijs, maar blijven onze medewerkers zich ook ontwikkelen.’

[Schoolleider, praktijkonderwijs]

ONZE LERAREN ZIJN BEKWAAM OM
BURGERSCHAPSONDERWIJS TE GEVEN.

ONZE LERAREN GAAN GEVOELIGE ONDER-
WERPEN IN DE LES OF IN DE ACTUALITEIT
NIET UIT DE WEG.

HET HELE SCHOOLTEAM KENT ONZE VISIE OP
BURGERSCHAPSONDERWIJS EN BRENGT
DEZE ACTIEF IN PRAKTIJK.

DANKZIJ ONS PERSONEELSBELEID KUNNEN LERA-
REN HUN BEKWAAMHEID BLIJVEN ONTWIKKELEN.
LERAREN NEMEN REGELMATIG DEEL AAN PROFES-
SIONALISERINGSACTIVITEITEN, ZOALS NASCHOLING,
CURSUSSEN, BIJENKOMSTEN VOOR BEZINNING OF
STIMULERING EN INTERCOLLEGIALE CONSULTATIE.

die een verantwoorde balans kunnen vinden tussen individuele opvattingen, eigen belangen en het collectieve belang.

Lange termijn: onderhoud en verdieping

Een veelvoorkomende valkuil is dat professionalisering stilvalt zodra de basis staat. Omdat maatschappelijke ontwikkelingen en de leefwereld van leerlingen steeds veranderen, verandert ook het burgerschapsonderwijs en de uitdagingen voor de school. De deskundigheid van het team moet blijven meegroeien.

- Vanwege nieuwe kerndoelen, examenprogramma's, leerlijnen en lesmaterialen is blijvende ontwikkeling nodig.
- Thema's die relevant zijn voor jongeren verschuiven; leraren moeten daarop kunnen inspelen.
- Het omgaan met polarisatie en gevoelige onderwerpen vraagt in toenemende mate om aandacht.
- Verloop in het team maakt het noodzakelijk om betrokkenheid, kennis en visie goed te borgen en de leerdoelen en aanpakken regelmatig te blijven bespreken.

Goed burgerschapsonderwijs vraagt daarom om een cyclische, schoolbrede aanpak waarin voortgang, stagnatie, ontwikkelingen in de samenleving en de ontwikkelbehoefte binnen de school regelmatig worden besproken.

AANDACHTSPUNTEN

Professionalisering vraagt om een lange adem

Voor goed burgerschapsonderwijs is blijvende professionalisering belangrijk. Daarbij is het belangrijk onderscheid te maken tussen ontwikkeling op de korte en de lange termijn.

Korte termijn: de basis op orde

- Verhelder wat de school onder burgerschap verstaat en hoe dit zichtbaar wordt in concrete leerdoelen en onderwijsinhouden.
- Zorg voor kennis van wettelijke eisen (burgerschapswet, kerndoelen) en afstemming op de leerlingenpopulatie.
- Stel het stimuleren van democratische houdingen (basiswaarden) centraal;
- Maak bewuste keuzes in lesmateriaal, leerlijnen en monitoring.
- Investeer in vaardigheden voor het bespreken van gevoelige onderwerpen.

Effectief burgerschapsonderwijs gaat verder dan het overdragen van kennis. Het vraagt een open houding, het kunnen maken van afwegingen en het streven naar leerlingen

HANDELINGSSUGGESTIES

- **Check regelmatig of iedereen zich voldoende toegerust voelt.**
Denk aan pedagogische en didactische vaardigheden, kennis van actuele thema's en helderheid over leerdoelen en verwachtingen.
- **Zorg voor stevige organisatorische voorwaarden.**
Denk aan personeelsbeleid, scholing, voldoende taakuren, sturing en steun vanuit de schoolleiding, duidelijke verantwoordelijkheden, intervisie en structurele aandacht in teamoverleggen.

IN ONZE SCHOOL ZIJN TAKEN EN VERANTWOORDELIJKHEDEN DUIDELIJK BELEGD. IEDEREEN WEET WAT HIJ/ZIJ MOET DOEN, EN HET TEAM VOELT ZICH 'EIGENAAR' VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS

ONS TEAM ERVAART EEN OPEN KLIMAAT WAARIN WE SAMEN WERKEN AAN DE INVULLING VAN ONS BURGERSCHAPSONDERWIJS. WE WETEN VAN ELKAAR HOE WE DIT VORMGEVEN, HELPEN ELKAAR EN SPREKEN ELKAAR WAAR NODIG KRITISCH AAN. DE SCHOOLLEIDING BEWAAKT DAT AFSPRAKEN WORDEN NAGEKOMEN.

⦿ AANDACHTSPUNTEN

Brede kwaliteitscultuur

Burgerschapsonderwijs heeft een dynamisch karakter. Wat vandaag voldoende is, kan morgen tekortschieten. Leraren moeten daarom signaleren wat er verandert – in de klas, op school en in de samenleving – en hun onderwijs daarop aanpassen.

Goed burgerschapsonderwijs steunt niet alleen op inhoudelijke deskundigheid, maar ook op:

- een sterke pedagogische en didactische basis;
- een veilig en positief schoolklimaat;
- voorbeeldgedrag van leraren;
- het vermogen om opbrengstgericht te werken.

Professionalisering heeft meerdere doelgroepen

Burgerschapsonderwijs vraagt een schoolbreed draagvlak. Investeren in een kleine groep specialisten kan waardevol zijn, maar is niet voldoende. Leraren, onderwijs-ondersteunend personeel, schoolleiding en bestuurders hebben allen een basis nodig om bevordering van burgerschap steeds opnieuw vorm te kunnen geven.

⦿ HANDELINGSSUGGESTIES

Zorg voor brede en doorlopende professionalisering gericht op:

- **basis:** ontwerp en implementatie van burgerschap in onderwijs en schoolklimaat;
- **onderhoud:** aandacht voor verwachtingen, betrokkenheid en draagvlak;
- **versterking:** competenties om te kunnen omgaan met gevoelige onderwerpen, polarisatie en ondemocratische opvattingen en gedrag op en rond de school.

Wanneer het burgerschapsonderwijs enigszins vorm heeft gekregen, kan het verstandig zijn een kleine groep specialisten de vinger aan de pols te laten houden. Belangrijke vragen die regelmatig aandacht vragen zijn: geven we het onderwijs dat we hebben gepland? Behalen de leerlingen de leerdoelen die we wilden bereiken? Vragen ontwikkelen binnen school of samenleving andere accenten of aanpassing van de leerdoelen?

Zoals verderop aan de orde komt, is het verstandig de zorg voor de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs onderdeel te maken van het algemene systeem van kwaliteitszorg binnen de school.

Samen werken aan draagvlak

'We hebben in meerdere bijeenkomsten met het hele team aan onze visie op burgerschap gewerkt. Iedereen heeft input geleverd. Dat zorgde voor draagvlak voor onze aanpak. We weten daardoor ook dat we burgerschap op een vergelijkbare manier benaderen. We weten waar we samen voor staan en wat we willen bereiken.'

[Leraar met extra taken, vmbo-tl/mavo]

Netwerk van burgerschapscoördinatoren

‘Binnen onze stichting organiseren we zes keer per jaar bijeenkomsten voor de collega’s die op de scholen verantwoordelijk zijn voor burgerschap. Zij ontmoeten elkaar, wisselen ervaringen uit en volgen intervisie. Dat vinden we belangrijk, want juist deze mensen kunnen op de scholen het verschil maken.’

[Schoolleider, basisschool]

ONZE SCHOOL BETREKT LEERLINGEN EN OUDERS/VERZORGENDEN WAAR DAT MOGELIJK EN ZINVOL IS BIJ DE INRICHTING EN UITVOERING VAN BURGERSCHAPSONDERWIJS. WE SPREKEN HEN AAN ALS GEDRAG NIET PAST BIJ ONZE VISIE.

WAAR NODIG SCHAKELEN WE EXTERNE DESKUNDIGEN IN.

AANDACHTSPUNTEN

Omgaan met uiteenlopende opvattingen in en om de school

Polarisatie in de samenleving kan zorgen voor uiteenlopende verwachtingen en spanningen tussen ouders en school of binnen het team. Leerlingen kunnen botsende waarden ervaren tussen thuis en school. Daarnaast kunnen maatschappelijke ontwikkelingen – zoals afnemend vertrouwen in de overheid of anderen, of toenemende onzekerheid – het bevorderen van burgerschap bemoeilijken. Dit vraagt blijvende aandacht voor draagvlak, toerusting en een alert team.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Maak de visie toegankelijk en concreet. Een visueel en bondig overzicht werkt vaak beter dan een lijvig document.
- Blijf actief volgen wat leerlingen bezighoudt. Sluit aan bij hun leefwereld, zorgen, vragen en onzekerheden, en verbind deze expliciet met burgerschap.

IJKPUNT 8: KWALITEITSZORG

Onze school zorgt ervoor dat de randvoorwaarden voor goed burgerschaps- onderwijs op orde zijn

ONZE SCHOOL EVALUEERT REGELMATIG DE KWALITEIT EN RESULTATEN VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS, VOLGENS EEN VASTE EN HERKENBARE WERKWIJZE.

ONZE SCHOOLLEIDING VOLGT OF AFSPRAKEN WORDEN NAGEKOMEN EN SPREEKT MENSEN DAAROP AAN WANNEER DAT NODIG IS.

DE SCHOOLLEIDING LEEFT ONZE VISIE OP BURGERSCHAP VOOR EN DRAAGT DIE ACTIEF UIT.

WE BESCHIKKEN OVER VOLDOENDE MIDDELEN (TIJD, MATERIAAL EN BUDGET) OM BURGERSCHAPSONDERWIJS GOED VORM TE GEVEN.

ONS BESTUUR HEEFT INZICHT IN DE KWALITEIT EN RESULTATEN, BORGT DE VOORWAARDEN OM KWALITEIT TE BEWAKEN EN ZIET TOE OP EEN GOEDE UITVOERING.

ONZE SCHOOL EVALUEERT REGELMATIG DE KWALITEIT EN RESULTATEN VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS, VOLGENS EEN VASTE EN HERKENBARE WERKWIJZE.

- Neem kwaliteitszorg voor burgerschap structureel op in het bestaande kwaliteitszorgsysteem.
- Verbind burgerschap met andere kwaliteitsgebieden zoals sociale veiligheid, schoolklimaat, pedagogisch-didactisch handelen en andere, gerelateerde onderdelen van het curriculum.

AANDACHTSPUNTEN

Sluit aan bij de bestaande kwaliteitsaanpak

De kwaliteitszorg voor burgerschap is geen apart systeem: het sluit aan bij de werkwijze die de school ook voor andere onderwijsgebieden gebruikt. Denk aan een vaste cyclus, duidelijke verantwoordelijkheden en betrokkenheid van het hele team. Ook voor burgerschap is het belangrijk inzicht te hebben in de mate waarin doelen worden bereikt, welke inspanningen daarvoor nodig waren en waar kansen of knelpunten liggen. Een belangrijk onderdeel is het in kaart brengen van de burgerschapscompetenties van leerlingen en het creëren van een breed en blijvend draagvlak voor de doelen en aanpak.

Voorkom stilval en papieren plannen

Na de aanscherping van de burgerschapswet in 2021 hebben veel scholen hun visie, leerdoelen en activiteiten (opnieuw) uitgewerkt. Dat was een verstandige stap. Het was ook de eerste stap - daarna begint het echte werk: het dagelijks vormgeven en borgen van burgerschapsonderwijs.

Een veelvoorkomende valkuil is de gedachte dat met een plan de klus is geklaard. Als de plannen er zijn en documenten klaar zijn, is actieve sturing, eigenaarschap in het team en structurele kwaliteitszorg nodig om effectief burgerschapsonderwijs te kunnen geven.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Ontwikkel een vaste, herkenbare werkwijze voor de evaluatie van burgerschapsonderwijs.

DE SCHOOLLEIDING LEEFT ONZE VISIE OP BURGERSCHAP VOOR EN DRAAGT DIE ACTIEF UIT.

ONZE SCHOOLLEIDING VOLGT OF AFSPRAKEN WORDEN NAGEKOMEN EN SPREEKT MENSEN DAAROP AAN WANNEER DAT NODIG IS.

AANDACHTSPUNTEN

Zorg voor alle bouwstenen

De schoolleiding speelt een sleutelrol. Voorleven van de visie, zorgen voor duidelijke doelen en creëren van een cultuur waarin kwaliteit wordt bewaakt, zijn belangrijke voorwaarden.

Een adequaat kwaliteitszorgsysteem bevat vaste procedures, regelmaat in evaluaties, betrokkenheid van het hele team en criteria waarmee de school kan bepalen of het onderwijs op orde is.

Werk geïntegreerd

In de beginfase is het logisch om de kwaliteitszorg voor burgerschap apart op te pakken. Zodra het onderwijs vorm heeft gekregen, is het verstandig om dit onder te brengen in algemene systeem van kwaliteitszorg in de school. Dit voorkomt extra werk, bevordert samenhang met de rest van het onderwijs en het schoolklimaat (denk daarbij ook aan het

Specialisten voor verankering in de organisatie

‘Binnen onze stichting hebben alle scholen “leermonitoren” en “regisseurs”. Leermonitoren letten op onderwijskwaliteit en resultaten. Regisseurs zijn gespecialiseerd in het pedagogische domein, waar ook burgerschap onder valt. Zij houden bijvoorbeeld in de gaten of het handelingsrepertoire van leraren op orde is. Zo is burgerschap stevig verankerd bij specialisten binnen onze organisatie.’

[Schoolleider, basisschool]

Schoolplan als spiegel

‘Om te weten of we nog steeds de goede dingen doen, pakken we regelmatig het schoolplan erbij. We kijken of onze praktijk nog past bij wie we als school willen zijn. Het is belangrijk tijd te nemen om burgerschapsonderwijs te evalueren en steeds na te gaan of wat je in de klas doet bijdraagt aan je doelen. Daarbij gebruiken we de PDCA-cyclus. Die gebruiken we al, dus het is een vertrouwd hulpmiddel.’

[Leraar met extra taken, vmbo-tl/mavo]

beleid gericht op sociale veiligheid) en maakt het gemakkelijk om resultaten in kaart te brengen.

Verzamel relevante informatie

Betrek leerlingen, medewerkers, ouders en samenwerkingspartners bij het borgen van kwaliteit: zij kunnen waardevolle perspectieven bieden. Verzamel gegevens over zowel het onderwijsproces (hoe het onderwijs wordt gegeven) als de opbrengsten daarvan (wat leerlingen daadwerkelijk leren).

Dat onderscheid helpt om gericht te verbeteren. Maak daarbij onderscheid tussen of leerlingen (en leraren, ouders) tevreden zijn over het onderwijs, en wat de leerlingen van het onderwijs leren.

Dat leerlingen tevreden zijn over de manier waarop burgerschap aan de orde komt, betekent nog niet dat ook de leerdoelen worden bereikt.

Creëer randvoorwaarden om opbrengsten te meten

Op veel scholen is het in kaart brengen van burgerschapscompetenties in ontwikkeling. Daarom is het belangrijk te investeren in deskundigheid, draagvlak en passende instrumenten. Goede opbrengstgegevens vormen immers een belangrijke bouwsteen van kwaliteitszorg.

Gebruik passende hulpmiddelen

QuickScans kunnen inzicht geven in ervaringen en tevredenheid, en (zelf) evaluatie-instrumenten kunnen helpen om de kwaliteit van het onderwijs in samenhang te beoordelen. Ook andere vormen, zoals intercollegiale consultatie, visitatie of externe evaluatie, kunnen inzichten bieden.

Wees voorbereid op debat en wisselende motivatie

Het gesprek over de rol van onderwijs bij burgerschap blijft terugkomen. Maatschappelijke ontwikkelingen en onzekerheden kunnen daarbij invloed hebben op motivatie en

draagvlak binnen de school. Een goed stelsel van kwaliteitszorg helpt om eventuele signalen van afnemende betrokkenheid of vormen die niet (langer) effectief zijn, tijdig te herkennen en het onderwijs relevant en effectief te houden.

HANDELINGSSUGGESTIES

- Baseer kwaliteitszorg op zowel gegevens over de uitvoering van het onderwijs, als op gegevens over de competenties van leerlingen. Tevredenheidsmetingen kunnen aanvullende gegevens bieden, maar het draait om de vraag of de leerdoelen worden bereikt.
- Werk opbrengstgericht: maak het volgen van opbrengsten structureel onderdeel van de kwaliteitscyclus, en stel de resultaten daarvan centraal bij de sturing van de verdere ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs.

IJKPUNT 9: VERBINDING

Onze school stemt het burgerschaps-
onderwijs af
op onze maat-
schappelijke
omgeving

— ONZE SCHOOL WERKT, WAAR DAT ZINVOL
IS, SAMEN MET OUDERS EN MAATSCHAP-
PELIJKE PARTNERS.

— ONZE SCHOOL OVERLEGT MET ANDERE
SCHOLEN OVER AFSTEMMING VAN ONDER-
WIJS, OVERDRACHT VAN LEERLINGEN EN
ONZE GEZAMENLIJKE MAATSCHAPPELIJKE
VERANTWOORDELIJKHEID

— ONS ONDERWIJS SLUIT AAN BIJ WAT NODIG
IS IN ONZE SOCIALE EN MAATSCHAPPELIJKE
OMGEVING.

— WE ZIJN DUIDELIJK OVER WAT WE WILLEN,
DOEN EN BEREIKEN. ONDERWIJS EN RESUL-
TATEN ZIJN INZICHTELIJK EN WE LEGGEN
DAAROVER VERANTWOORDING AF.

Samen de omgeving schoner maken

'Er ligt nogal eens afval van leerlingen in de buurt van de school. We hebben daarom burens, ouders, leerlingen en leraren uitgenodigd om samen te bedenken hoe we dit kunnen verbeteren. In kleine gemengde groepen zijn we op creatieve en kunstzinnige manieren aan de slag gegaan. Zo verbinden we ons met de wereld om ons heen en leren we leerlingen hoe ze zich verhouden tot hun omgeving.

[Schoolleider, vmbo-tl/mavo, havo, atheneum en gymnasium]

ONZE SCHOOL WERKT, WAAR DAT ZINVOL IS, SAMEN MET OUDERS EN MAATSCHAPPELIJKE PARTNERS.

Het kan ook het vertrouwen tussen school en omgeving versterken: de partners weten wat de school doet, en ieder kan vanuit de eigen invalshoek bijdragen aan gemeenschappelijke doelen.

ONZE SCHOOL OVERLEGT MET ANDERE SCHOLEN OVER AFSTEMMING VAN ONDERWIJS, OVERDRACHT VAN LEERLINGEN EN ONZE GEZAMENLIJKE MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Samenwerking met andere scholen is eveneens waardevol. Door inhoudelijk af te stemmen, gezamenlijke activiteiten te organiseren en ervaringen uit te wisselen, kunnen scholen een doorgaande leerlijn versterken en een gezamenlijke aanpak ontwikkelen voor lokale of regionale vraagstukken. Ook kunnen uitwisselingen plaatsvinden, bijvoorbeeld wanneer dat kan bijdragen aan leerdoelen rond het omgaan met diversiteit of bevordering van basiswaarden zoals begrip voor anderen, verdraagzaamheid of non-discriminatie.

⊙ AANDACHTSPUNTEN

Zorg voor verbinding

Goed burgerschapsonderwijs ontstaat niet alleen binnen de muren van de school. Het vraagt om openheid, samenwerking en voortdurende uitwisseling met partijen in en rond de school. Door regelmatig te delen wat de school doet, waarom bepaalde keuzes worden gemaakt en welke doelen centraal staan, ontstaat een gedeeld beeld van wat leerlingen nodig hebben om te groeien als burgers.

Partners zoals het jongeren- en welzijnswerk, wijkagenten, lokale bedrijven, culturele instellingen en levensbeschouwelijke organisaties, kunnen de school helpen ontwikkelingen in de buurt, wijk of regio te signaleren. Via deze partners krijgt de school zicht op maatschappelijke thema's die leerlingen raken. Dat kan ook gaan om onderwerpen die jongeren bezorgd maken, of het welzijn aantasten—bijvoorbeeld sociale druk, kansenongelijkheid, diversiteitsvraagstukken, of zorgen over de toekomst.

Die inzichten helpen om het burgerschapsonderwijs concreet en relevant te maken. Door deze signalen te vertalen naar lessen, gesprekken en activiteiten werkt de school aan burgerschap dat aansluit bij de dagelijkse realiteit van leerlingen.

ONS ONDERWIJS SLUIT AAN BIJ WAT NODIG IS IN ONZE SOCIALE EN MAATSCHAPPELIJKE OMGEVING.

WE ZIJN DUIDELIJK OVER WAT WE WILLEN, DOEN EN BEREIKEN. ONDERWIJS EN RESULTATEN ZIJN INZICHTELIJK EN WE LEGGEN DAAROVER VERANTWOORDELIJKHEID AF.

⊙ AANDACHTSPUNTEN

Creëer draagvlak

De realisering van goed burgerschapsonderwijs wordt gemakkelijker als ook ouders en omgeving daaraan bijdragen. Transparantie over leerdoelen en verwachtingen helpt bij het opbouwen van vertrouwen en wederzijds begrip. In tijden van bezorgdheid rond polarisatie is het belangrijk om duidelijk te maken waar de school voor staat en waarom bepaalde keuzes worden gemaakt.

Vrijwilligerswerk als leerervaring

'School is een geweldige plek om leerlingen kennis te laten maken met vrijwilligerswerk en het zich inzetten voor een ander. Dat krijgen lang niet alle leerlingen vanuit huis mee. Via verschillende projecten hebben leerlingen bijvoorbeeld soep uitgedeeld, geholpen in de kringloopwinkel en kerstkaarten gemaakt voor ouderen.

Ze vinden dat vaak erg leuk, maar hebben wel een zetje nodig. Een mooie bijvangst: ze leren hoe je afspraken maakt met mensen en organisaties die je nog niet kent en hoe je iets praktisch organiseert. Wie betrek je wanneer? Wat moet je regelen om een project te laten slagen?'

[Schoolleider, vmbo-tl/mavo, havo, atheneum en gymnasium]

Hoewel niet gemakkelijk, kan het nodig zijn ook ouders daarop aan te spreken.

De ruimte voor scholen om zelf te bepalen hoe het burgerschapsonderwijs wordt ingevuld, gaat hand in hand met de verantwoordelijkheid uit te leggen hoe het burgerschapsonderwijs eruitziet en welke resultaten worden beoogd. Voor ouders en leerlingen biedt dat helderheid, en het helpt mogelijke zorgen of gevoeligheden tijdig bespreekbaar te maken.

Wees transparant

De leerdoelen van de school zijn steeds leidend, ook voor de samenwerking met de omgeving. Door te verkennen welke organisaties vergelijkbare doelen nastreven, wordt duidelijk waar afstemming of gezamenlijke activiteiten zinvol zijn.

Organisaties die dicht bij de leefwereld van leerlingen staan, zoals buurthuizen of sportverenigingen, kunnen helpen thema's zichtbaar te maken die invloed hebben op burgerschapsontwikkeling. Daarbij kan de school ook zelf een rol spelen: door leerlingen te stimuleren actief bij te dragen aan de gemeenschap, versterkt de school de burgerschapscompetenties van de leerlingen én de verbinding met de omgeving.

Transparantie is ook hier belangrijk. Door regelmatig en toegankelijk te communiceren via nieuwsbrieven, oudergesprekken, de medezeggenschapsraad en bijeenkomsten ontstaat ruimte om idealen, zorgen, verwachtingen en resultaten te delen. Dat helpt om spanning te voorkomen, draagvlak te vergroten en een gedeelde richting vast te houden.

HANDELINGSSUGGESTIES

1. Betrek leerlingen, ouders en medewerkers actief bij de doelen, inhoud en resultaten van het burgerschapsonderwijs, en bespreek deze regelmatig tijdens overlegmomenten.
2. Werk aan een sterke schoolcultuur, waarin de visie op burgerschap zichtbaar is in houding en gedrag van alle medewerkers. Betrek ook de leerlingen op actieve wijze en geef leerlingen medeverantwoordelijkheid voor die cultuur.
3. Zoek samenwerking met relevante partners zoals welzijnsorganisaties, bedrijven, culturele instellingen en lokale overheid, en benut de Lokale of Regionale Educatieve Agenda voor afstemming (en gezamenlijke activiteiten) met andere scholen en gemeentelijke instellingen.
4. Benut de leefwereld van leerlingen door samen te werken met organisaties die rollen vervullen in de leefwereld van jongeren.
5. Communiceer helder en toegankelijk over de doelen, activiteiten en resultaten van burgerschapsonderwijs, en leg verantwoording af over gemaakte keuzes.
6. Gebruik de burgerschapscompetenties van de leerlingen en de leerdoelen van de school als gespreksinstrument: bespreek met leerlingen, ouders en medewerkers wat goed gaat, waar verbetering mogelijk is en hoe iedereen kan bijdragen aan verdere ontwikkeling.
7. Stimuleer leren buiten de school, zodat leerlingen nieuwe ervaringen opdoen en tegelijk iets kunnen betekenen voor partners in de omgeving.

Met dank aan de scholen.

Accent Nijkerk - Praktijkonderwijs
Basischool Cunera, Castricum - PO
Beekdal, Amersfoort - VSO (cluster 3)
De Amsterdamse Mavo, Amsterdam - VO
De Rungraaf, Eindhoven - GO/PO
Erasmusschool, Groningen - VSO (cluster 4)
Greijdanus, Zwolle - Praktijkonderwijs
Gymnasium Apeldoorn - VO
Haags Montessori Lyceum, Den Haag - VO
IKC Succesbos, Zelhem - PO
Jorismavo, Nijmegen - VO
Veldvest, Veldhoven - PO bestuur

Verantwoording & Colofon

Deze publicatie is tot stand gekomen als gezamenlijk product van de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs (AWP-SK) en het Expertisepunt Burgerschap, met betrokkenheid van de PO-Raad, de VO-raad en de Sectorraad Gespecialiseerd Onderwijs.

De publicatie is geschreven vanuit de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs. Auteurs: Anne Bert Dijkstra, Irene de Kort, Marianne Pas & Joke van Putten. De praktijkvoorbeelden zijn beschreven door Cindy Curre.
Eindredactie: Frank van den Nieuwenhof
Vormgeving: MANZ
Fotografie: Hans Slegers (P4, 9, 16, 28, 40)
Druk: Mart Dijkstra

© De auteurs, 2026. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich te wenden tot Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs.

Over de auteurs

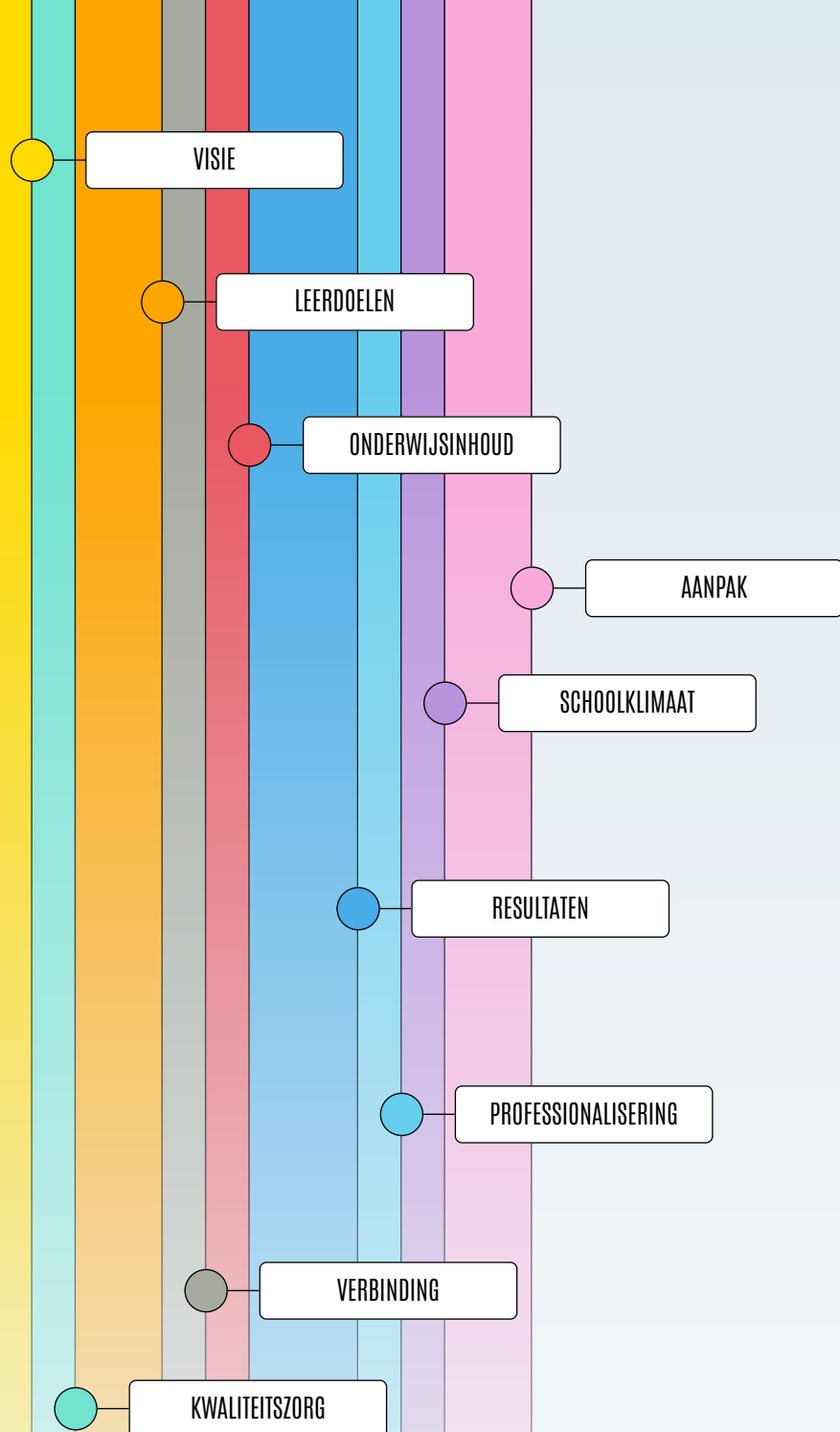
Prof. dr. Anne Bert Dijkstra – Universiteit van Amsterdam. Gespecialiseerd in de effectiviteit van burgerschapsonderwijs en de opbrengsten daarvan. Hij was tot voor kort verbonden aan de Inspectie van het Onderwijs en is directeur van de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs. Onlangs publiceerde hij samen met Jan Germen Janmaat een actueel overzicht van de wetenschappelijke kennis rond burgerschapsonderwijs (Research Handbook on Education and Democracy; Elgar, 2025).

Drs. Irene de Kort – voormalig werkzaam bij de VO-raad en het Expertisepunt Burgerschap. Deskundige op het gebied van strategieontwikkeling en begeleiding van scholen. Als expert burgerschap verbonden aan de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs. Directeur van Playing for Success Nederland.

Marianne Pas – voormalig schoolleider en schoolbestuurder in het basisonderwijs en inspecteur bij de Inspectie van het Onderwijs. Specialist op het terrein van burgerschapsonderwijs en schoolontwikkeling, en verbonden aan de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs.

Drs. Joke van Putten – voormalig inspecteur en afdelingshoofd bij de Inspectie van het Onderwijs. Expert in schoolontwikkeling en onderwijskwaliteit. Verbonden aan de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs en voormalig lid van de jury van het OCW-programma Excellente Scholen.

Bij vermelding van deze publicatie kan worden gerefereerd aan: Dijkstra, A.B., Kort, I. de, Pas, M., & Putten, J. van (2026). Verder met schoolontwikkeling: IJkpunten voor goed burgerschapsonderwijs 2. Voor basisonderwijs, gespecialiseerd onderwijs en voortgezet onderwijs. Amsterdam / Utrecht: Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit Onderwijs / Expertisepunt Burgerschap.

VERDER MET SCHOOLONTWIKKELING

IJKPUNTEN VOOR GOED
BURGERSCHAPSONDERWIJS 2

VOOR BASISONDERWIJS, GESPECIALISEERD
ONDERWIJS EN VOORTGEZET ONDERWIJS.

Academische Werkplaats

sectorraad>go
voor gespecialiseerd onderwijs

VORAAD
Vereniging van scholen
in het voortgezet onderwijs

